

Oma Keel

nr 1 / 2009

Oma Keel

Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetuskolleegium: Tiit Hennoste, Reet Kasik, Krista Kerge, Annika Kilgi, Piibe Leiger, Helle Metslang, Helmi Neetar, Pille Penjam, Tiia Penjam, Peeter Päll, Maire Raadik, Maria-Maren Sepper, Tõnu Tender, Jüri Valge, Jüri Viikberg

Toimetaja: Reili Argus

Toimetuse aadress: Emakeele Selts, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

e-post: es@eki.ee

Oma Keele väljaandmist toetab haridus- ja teadusministeerium

Emakeele Selts 2009

Autoriõigus: artiklite autorid

Kaas ja kujundus: Tiit Hennoste, Roosmarii Kurvits

Küljendus: Sirje Ratso

Trükk: AS Pakett

ISSN: 1406-6599

S i s u k o r d

<i>Piret Voll</i> Mis on leksikograafia.....	5
<i>Asta Õim</i> Mis su nimi? — Nipitiri.	11
<i>Huno Rätsep</i> Mul kogu küla sugulasi täis. Sugulussõnadest ja nende päritolust.....	21
<i>Peeter Päll</i> Hammasterannast Uusleitudmaani. Killuke eestlaste maailma avastamise loost.....	34
<i>Anni Jürine Kas</i> * <i>metsavahel</i> tähendab muud kui <i>metsa vahel</i> ?	38
<i>Kaisa Tammoja</i> Perekonnanimede päritolust ja moodustusviisidest Võrumõisa näitel.....	44

Keelenõuanne

<i>Krista Kerge</i> Kas ja kus kasutada isikulist <i>poolt</i> -konstruktsiooni?	52
--	----

Emakeel koolis

<i>Kersti Lepajõe</i> Kirjandi keelest ja stiilist	56
<i>Viivi Maanso</i> Nikolai Rimmelilt ja Johannes Valgmalt eesti keelele ja koolile	61

Ülevaade

<i>Krista Kerge</i> 2009. Võistlus ... emakeeleoskuses?.....	66
--	----

Raamatud

<i>Helle Metslang</i> Raamat eesti kirjakeele kujunemisest	77
<i>Helmi Neetar</i> Raamat Riia eestlastest	79
2008. aastal ilmunud keeleraamatuid (<i>Reili Argus</i>).....	80

Intervjuu

Viivi Maanso. *Küsitlenud Annika Kilgi*..... 86

Kroonika

2009. aasta keelesündmused (*Reili Argus*)..... 95

Mis on leksikograafia

Piret Voll

eesti keele instituudi leksikograaf

Sõna *leksikograafia* tuleneb kreeka keelest: *lexikon* sõnaraamat + *graphō* kirjutun. Leksikograafia tähendab nii teooriat — sõnaraamatute koostamise õpetust kui ka praktilist poolt — sõnastike tegemist ennast. Leksikograaf on inimene, kes on kursis leksikograafia teoreetiliste suundadega ja kasutab neid teadmisi sõnastike loomisel. Leksikograafia oli tähtis teadusharu juba Vana-Kreekas, kus koostati vananenud või haruldastest sõnadest käsikirjalisi sõnastikke.

Sõnastik

on kindla eesmärgiga korrastatud sõnavarakogum, mis võib olla vormistatud raamatuna, raamatu osana, kaartidel, magnetlindil või elektroonilisel kujul veebis, kettal vm. Sõnastik koosneb sõnaartiklitest. **Sõnaartikkel** jaguneb mitmeks osaks, millest tavalisemad on märksõna ja kirjeldus. Mingis mõttes on ka märksõna ise sõna kirjeldus, andes teada, milline on sõna õigekiri. Olenevalt sõnastiku otstarbest võib sõnaartikkel sisaldada infot grammatika, sõna päritolu, sõnavaraliste seoste, esinemissageduse vms kohta. **Märksõna** on sõna, mis on mingil kindlal eesmärgil sõnastikku valitud. Näiteks võõrsõnade leksikoni märksõnavaliku kriteerium välistab omasõna sattumise sõnastikku ja slängisõnaraamatusse pääsemiseks peab sõna esindama mingit slängi. Tänapäeva sõnaraamatutes esitatakse märksõnad enamasti tähestikulises järjekorras, harvemini sisu (kirjeldust) arvestavalt. Tähestikulises sõnastikus järjestatakse sõnaartiklid tavaliselt algustähtede järgi, ainult pöördõnaraamat annab sõnad nende lõpptähtede järjekorras. Kirjeldust arvestav sõnastik on näiteks sagedussõnaraamat, mis näitab sõnade sagedust ühe keele tekstides ning sõnad on sellises sõnastikus järjestatud harilikult sagedasemast alustades. Mõisteline sõnaraamat koondab sisult kokkukuuluvad, aga vormilt erinevad sõnad ühte artiklisse (näiteks *taime* juures leiame *puu*, *aedvilja*, *aianduse*, *kapsa*,

istiku, lehe, kasvama jne), mis tähendab, et sellise sõnastiku juurde peab kindlasti kuuluma põhjalik tähestikuline register. Sõnaartikli kirjeldus sõltub sellest, kelle jaoks ja mis eesmärgil on sõnastik tehtud.

Järgnevad näited sõna *hiir* esitusest erinevates sõnastikes osutavad võimaluste paljususele, olenevalt sellest, keda sõnastikku luues on silmas peetud. Et kõik näited pärinevad eesti viimase aja sõnastikest, siis annavad nad päris hea ülevaate sellest, kui erinevalt võib üht ja sedasama sõna vastavalt vajadusele kirjeldada. Samuti näeme, kuidas leksikograafid juba ilmunud sõnastikke oma töös kasutavad (võrdle näiteks ÕS ja „Arvutikasutaja sõnastik”).

- „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” (parandatud ja täiendatud versioon, ilmumas):
hiir, -e, -t 35 s. 1. väike, saleda keha ja pika sabaga näriline. Väike, suur hiir. Hall, valge hiir. Hiir krõbistab, piiksub. Hiired rikuivad ja hävitavad toiduaineid. Nagu hiir lõksus. Laps oli nurgas vait kui hiir. Hiilib vaikselt, tasa kui hiir. Kui kassi kodus pole, on hiirtel pidu. Vs.
 Ls. jutttselg-, kaelus-, kodu-, maja-, mets-, pisihiir.
 2. esineb liitsõna järellosana väikeste hiirt (1. täh.) meenutavate loomade nimetustes.
 Ls. nahkhiir.
 3. info arvutihier. Optiline, juhtmeta, traadita hiir. Vajuta hiire parempoolset klahvi.
 Ls. arvutihier.
 [kellegagi] kassi ja hiirt ~ kassi-hiirt ~ nagu kass hiirega mängima vt. kass.
- ÕS 2006:
hiir <30: hiire, hiirt> (näriline); INFO laual libistatav nuppudega osutusseadis. ZOO: jutttselg-, kaelus-, leet-, mets-, kodu-, pisi-, uru-, villakhiir *tšintsilja*; nahkhiir. Hiireauk, -kuningas NALJ *kass*, -lõks, -poeg, -tips <tipsi> LASTEK väike hiir, -karva, -viu ZOO. Hiireklahv, -padi (*arvutihirel*). Hiirvaikne
- „Arvutikasutaja sõnastik” (Keelevara):
hiir laual libistatav nuppudega osutusseadis.
- „Eesti etümoloogiline teatmik”, 1982:
hiir smugri: ung. Egér
- „Väike murdesõnastik”, 1982:
hiir Jõe Kuu Hlj VNg Lüg Jõh IisR Vai Jäm Khk Mus Krj Pha Vll Muh Emm Käi Rei Phl LNg Rid Mar Kul Mär Vig Kir Lih Kse Han Var Tõs Khn Aud Pjg Tor Hää Saa Ris Kei Hag Rap Juu Kos Jür Amb JMd Jjn Ann Tür Koe VMr Kad

Vjg Iis Trm Kod MMg Äks Lai Plt Pil KJn Vil Trv Hls Krk Hel Ran Pub TMr
Ote San Urv Krl Har Rõu Plv Vas Röp Se Lei Lut ± loom

- „Eesti esimene slängisõnaraamat”, 1991:
hiir, ka hiireke noor ja rumal, vist päris nägus. *Teema*: tüdruk
- „Poetilised sünonüümid” (Keelevara):
hiir
Teema: tütar
Siit on nirki nikistänüd, / siit on kassi kallal käinüd, / siit on iiri ammustanud.
Sa olid tarka, mõissid kosta:/ Sie sinu oma iirekene, / sie sinu oma nirgikene,
/ kahejalgnõ kassikene./ RKM 10, 46 (4) Khn. Vt. ka *eide hiirekene, memme hiir*.
memme hiir
Teema: tütar
Mina ügzi memme hiire, / Kahejalgne taadi kassi:/ H II 56, 352 (17) MMg;
Vt. ka *hiir*.
- „Eesti-inglise sõnaraamat”, J. Silvet 1980:
hiir [hiire] mouse (*pl.* mice); vaikne kui ~ (as) quiet as a mouse

Esimesed sõnaraamatud

Maailma esimese sõnaraamatu ilmumisaeg ja -koht ei ole täpselt teada, aga juba muistsetest aegadest – III ja II aastatuhandest eKr – pärinevad hiina, india, sumeri ja akadi sõnastikud, samuti egiptuse, araabia, kreeka ja ladina sõnaraamatud. Õieti oli tegu sõnaloenditega, milles puudusid tähenduse seletused ja näitelauseid. Üles tähendati vanad või haruldased sõnad. Need sõnaloendid olid koostatud sisust, mitte tähestikulisest järjekorrast lähtudes. Seega esitasid maailma vanimad ükskeelsed sõnaraamatud eelkõige kirjakuju, mille abil ühele või teisele asjale osutada. Suurte seletussõnaraamatuteni jõuti alles 17. sajandil, kui Prantsusmaal hakati looma akadeemilist, seletustega varustatud sõnaraamatut, mis pidi kirjeldama n-ö õiget keelt. Kohe pörkuti tüüpiliste hädadega, mis saadavad iga suursõnaraamatu koostajaid ajast aega: tegijate erinevast keeletajust johtuv ebäühtlus, koostamiseks kuluv pikk aeg, pidevalt muutuv keel jne. Ühe keele esimese seletussõnaraamatu valmimine on nii saksa, inglise kui ka prantsuse keele puhul aega võtnud 50–70 aastat, leedu keele sõnaraamatu viimane köide ilmus siis, kui koostamise algusest oli möödunud koguni 100 aastat. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” tegemine võttis aega umbes 50 aastat.

Suure seletussõnaraamatu alustamiseks vajatakse korralikku tekstikogu. Sajandeid koguti keeleainest n-ö käsitsi, sõnu ja väljendeid sedelitele kirjutades. Näiteks eesti kirjakeele seletussõnaraamatu eeltööna valmis viieaastase töö tulemusel umbes miljoni sedeliga kartoteek. Miljon sedelit aga on sõnaraamatu tegemiseks ilmselgelt liiga vähe. Läks aastaid, enne kui alles 1980. aastatel küündis sedelite arv üle 4 miljoni. Sedelkartoteegi puuduseks on aga see, et ehkki kartoteek sisaldab suure hulga sõnu, on need sõnad kättesaadavad üksnes ühe sõna kaupa. Seega pole imestada, et suurte seletussõnaraamatute esimeste versioonide loomisaeg kestab aastakümneid.

Kuidas tehakse sõnastikke tänapäeval

Tänapäeva leksikograafiaraamatutes jagatakse sõnaraamatu tegemise õpetust hoopis teisel moel. Alustatakse äriplaanist. Loodav sõnaraamatutüüp otsustatakse pärast turu-uuringuid: millist sõnaraamatut kasutaja vajab ja/või milline sõnaraamat puudub raamatukaupluse riivililt. Kui kirjastaja on kokku pannud eelarve, algab sisuline töö. Koostajal-toimetajal võib olla sadu häid ideid, aga lõpliku sõna ütleb kirjastaja, kelle käes on rahakott. Seesama rahakott dikteerib ka

meeskonna suuruse ja sõnaraamatu valmimise aja, seetõttu võivad nn kommertssõnastikud maksta lõivu põhjalikkusele ja kvaliteedile. Õnneks ei mõjuta turusituatsioon (vähemalt mitte otseselt) teaduslike sõnaraamatute väljaandmist, ehkki oma probleemid on siingi.

Sõnastiku loomise sisuline töö koosneb tänapäeval õige paljudest etappidest. Alustuseks töötatakse välja kasutaja profiil. See tähendab, et üritatakse võimalikult täpselt selgeks teha, kellele ja mis otstarbel sõnastikku koostama hakatakse. Täiskasvanu või laps, keeleõppija või keelt emakeelena kõnelev, tavakasutaja või kitsama ala asjatundja – kõigil neil on sõnaraamatule erinevad nõudmised. Põhjalikult analüüsitakse, mida tulevane kasutaja sõnastikust otsida tahab ja milline oleks parim moodus selle esitamiseks. Seejärel otsustatakse ligikaudne maht – väga oluline on algusest peale teada, kas koostatakse väikest, 5000 märksõnaga piirduvat, või hoopis suurt, 100 000 märksõnani küündivat sõnastikku. Selles etapis lülitub töösse IT-meeskond, kelle ülesandeks on luua (või osta, otsida jne) sobilik sõnastikupõhi ning seda vastavalt leksikograafide vajadustele pidevalt täiendada ja muuta. IT-inimeste abi on vaja ka korpuste koostamisel-leidmisel. Tänapäeval saab keeletehnoloogia vahendeid kasutades lühikese ajaga tekitada mitmekümne miljoni sõnaga tekstikorpuse. Arvataksegi, et umbes 20 miljoni sõnaga korpus võiks olla keeleuurimiseks piisav. Sellisest korpusest saab otsida mis tahes sõnu ja sõnavorme, samuti jälgida sõnade esinemisümbrust, -sagedust ja konteksti. Suur materjalihulk annab muidugi rohkem võimalusi, samas on raskem teha valikuid, mida võtta, mida jätta. Üks põhimõte on toetuda esinemissagedusele, aga sealgi võib korpus vales suunas mõjutada. Üha enam räägitakse tasakaalustatud korpusest, kus erinevad tekstiliigid – ajalehe-, ilukirjandus- ja teadustekstid – oleksid võrdselt esindatud. Seega on infotehnoloogial tänapäeva leksikograafia maailmas aina suurem roll. Tavaliselt saab iga leksikograaf kindla tööloigu, kas tähestikupõhiselt, mõisterühma järgi või hoopis mõne läbiva ülesande (näiteks grammatika või fraseoloogia esitus vms). Abiks on prooviartiklite koostamine, kus võivad esile tulla kitsaskohad. Et jõuda parima lahenduseni, arutatakse kõik suuremad probleemid ühiselt läbi. Oluline on ka see, et meeskonnatööna tehtav sõnastik ei oleks ülemäära iga üksiku tegija nägu. See võib viia ebahõlpsusele; igal inimesel on ju teistest vähem või rohkem erinev keeletaju ja -kogemus. Suurte sõnastike puhul kasutatakse mitmeastmelist toimetamist, kus esimene lüli koostab, teine toimetab ning viimase sõna ütleb peatoimetaja.

Seega peaks leksikograaf teadma keelest justkui kõike: ühes suures ükskeelses sõnastikus võime näiteks leida nii grammatika, häälduse, etümoloogia, seletuse kui ka leksikaalseid suhteid kajastava info. Kaks- või mitmekeelsete sõnastike puhul peab valdama lisaks emakeelele väga heal tasemel teisi keeli. Tegelikult muidugi üliinimesi pole ja alati saab konsulteerida asjatundjatega. Seletussõnaraamatu tegijatel on tihtipeale vaja täpsustada just kitsama eriala termineid, puudutagu need geoloogiat, füüsikat, sõjandust, majandust vms. Abi leiab ka erialateatmikest, käsiraamatutest, samuti võrguväljaannetest.

Kui leksikograafid on oma töö teinud, jääb üle sõnastik välja anda – kas raamatuna, laserplaadil, internetikeskkonnas või mitmel kujul korraga.

Eesti leksikograafia tähtteoseid

- 1637 Heinrich Stahl „Anführung zu der Ehstnischen Sprach”
- 1732 Anton Thor Helle „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache”
- 1780 August Wilhelm Hupel „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte”
- 1869 Ferdinand Johann Wiedemann „Eesti-saksa sõnaraamat”
- 1925–1937 Johannes Voldemar Veski, Elmar Muuk „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat”
- 1933 Elmar Muuk „Väike õigekeelsus-sõnaraamat”
- 1939 Johannes Silvet „Inglise-eesti sõnaraamat”
- 1958–1968 Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat”
- 1960 „Õigekeelsuse sõnaraamat”(KKI)
- 1961 Richard Kleis, Johannes Silvet, Eduard Vääri „Võõrsõnade leksikon”
- 1965 Johannes Silvet „Eesti-inglise sõnaraamat”
- 1976 „Õigekeelsussõnaraamat”(KKI)
- 1982 Paul Saagpakk „Eesti-inglise sõnaraamat”
- 1991 Asta Õim „Sünonüümisõnastik”
- 1992 Paul Saagpakk „Sünonüümisõnastik”
- 1993 Asta Õim „Frasesoloogiasõnaraamat”
- 1995 Asta Õim „Antonüümisõnastik”
- 1999 „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” (EKI)
- 2006 „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006” (EKI)
- 1988–2007 „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” (EKI)
- 1994– „Eesti murrete sõnaraamat” (EKI)

Mis su nimi? – Nipitiri.

Asta Õim

Eesti kirjandusmuuseumi vanemteadur

Mis on tõrjevormel

Kõnekäändude seas on küllaltki selgepiiriline rühm pikemaid, sageli kahest või enamast lausest koosnevat ütlusi, mille kohta kasutatakse eesti keeles termineid *pareerivad repliigid*, *reparteed*, *tõrjevormelid*, *tõrjuvad vastused* või *jutujätkud*. Näiteks:

Tere! – Mis su tere maksab?

Jõudu! – Kes teeb, see jõuab.

Tõrjevormelid on rajatud kahe isiku vastastikusele suhtlusele, kus väitele järgneb vastuväide ning sellises tekstis tekib nende vahel eelneva-järgneva suhe: ilma eelneva ei ole järgnevat. Eelneva-järgneva suhe võib keeleliselt olla vormistatud kas kahekõnena, nt küsimuse-vastuse vormis: *Mis kell on?* – *Ratastega masin, pole laste mänguasi* või repliigina teemale, mida suhtluspartner eelnevalt rõhutas. Näiteks kui üks vestluses osaleja rõhutab oma jutus millegi olulisust sõnaga *peaasi*, siis teine osapool võib sellele reageerida repliigiga *Peaasi on müts*. Sellises suhtlussituatsioonis ei ole partnerid võrdsetel positsioonidel. Vastaja on küsija suhtes eelisolukorras.

Kujundlikkuse seisukohast on eelneva-järgneva suhtes kandev roll järgneval, eelnev sageli üksnes inspireerib järgnevat, on sellele tõukejõuks. Tõrjevormelikujuline dialoog erineb nn tavakeele dialoogist selle poolest, et dialoogi vastuspool põhineb esmajoonel suhtlemisreeglite rikkumisel. Tõrjevormelite loomise mehhanism on üsna sarnane keerdküsimuste (*Milline koor ei laula? – Hapukoor*) moodustamise tehnoloogiale. Kummaski ei täideta järgmisi suhtlusreegleid: anda tõest infot, anda infot parasjagu nii palju kui vaja, anda ainult olulist infot ja anda infot parimal võimalikul viisil (vt selle kohta nt Grice 1991). Näiteks vastuses küsimusele *Kuhu sa lähed?* – *Sibula soo peale kurke korjama* ei täideta ühtki nimetatud suhtlemisreeglitest: info ei ole tõene (puudub reaalne objekt – Sibula sood pole olemas), info on

mitmel viisil ülepaistatud (ebareaalses asukohas toimub ebareaalne tegevus – kurkide korjamine, kuigi kurgid soo peal ei saa kasvada), kavalalt sõnastatud vastusega põigeldakse õigest vastusest kõrvale. Erinevalt kõnekäändude tuumosasse kuuluvatest väljenditest (*hammast ihuma, Egiptuse nuhtlus, kahe palja käega*), mille funktsioon on eeskätt üksikjuhu kujundlik iseloomustus, kujutavad tõrjevormelid endast traditsioonilist dialoogilist mängu, mis ei anna mingi olendi, asja, tegevuse, nähtuse sõnalist lühikirjeldust, vaid mille esmane ülesanne on kuulaja teadmiste kujundamine, kõneleja suhtumise väljendamine öeldavasse s.o modaalne tähendus. Tõrjevormelite vastuspool on sisuliselt eitavalt markeeritud: dialoogi väitepooles öeldu lükatakse vastusega ümber, see seatakse kahtluse alla, seda tõrjutakse, sellest hiilitakse kõrvale vms. Eitav suhtumine on tõrjerepliikide puhul ainuvõimalik, sest jaatuse kui asjade loomuliku seisu korral jääks dialoogiline mäng ära.

Tõrjevormelite tekkemehhanismis kerkib esile enim lingvistiline aspekt (nt tuumsõna leksikaalsed suhted), sest nad on enamasti süntaktiliselt terviklikud laused ja kujundi põhiallikas on juba keeles kinnistunud.

Tõrjevormelite pragmaatilisest struktuurist

Tõrjevormeli¹ esmane ülesanne ei ole tähistamine, vaid – nagu lau-
sele omane – teatamine, s.o kuulaja teadmiste kujundamine uue info
lisamise, olemasoleva muutmise vm teel. Seega on tõrjevormelil just
pragmaatiline funktsioon. Tõrjevormeli dialoogipooled seotakse teine-
teisega ühtse teema kaudu kas otseselt või esimese kõneakti situatsiooni
osaliste rollide põhjal. Dialoogi teises kõneaktis mõtestatakse teema
reeglina mingil viisil ümber, rikkudes konversatsiooni reegeid. Tõrje-
vormelid võib jagada üldjoontes nelja rühma.

1. Tõrjevormelid, mille väide, kõneakti esimene samm on nomina-
tiivse funktsiooniga – teine samm, vastuväide, aga selle tõrje ehk
rünne, sisuliselt väite kummutamine või eitamine, harvem õigus-
tamine:

Tere! – *Mis see sinu tere maksab?* ~ *Mis tere, viska parem rubla.* ~ *Pane
tere tasku.* ~ *Tere, kui tahad!*

¹ Siinse artikli tõrjevormelid pärinevad Eesti kõnekäändude ja fraseoloogis-
mide andmebaasist.

*Süda on täis! – Kalla vajaka.
 Kihvt! – Kihvt on rotimürk.
 Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.
 Hea! – Oleks ta hea olnud, kass oleks ära söönud.
 Häbi! – Häbige saab läbi, aga kui tuleb surmatõbi...*

Selle rühmaga haakuvad otsapidi ka sellised tõrjed, mille vastusega pööratakse ütleja sõnad tema enda kahjuks:

*Loll! ~ Hull! ~ Siga! – Lolli käest ~ Hullu käest ~ Sea käest kuulen, et ma loll ~ hull, ~ siga olen.
 Siga! – Kust sina, siga, tead, et mina siga olen.
 Ma mõtlen... – Kalkun ka mõtles.
 Proovi! – Mustlane proovis ka, sai seitse aastat.*

Eitusvormilise väitega tõrjevormelite vastus on sageli absurdile rajatud õpetus, kuidas ütleja peaks toimima või võiks toimida:

*Ei taha! – Taha ikka, ega ta tahmane ole.
 Ei näe! – Kui ei näe, võta silm näppu.
 Ei viitsi! – Kui ei viitsi, viska viisud maha.
 Ei julge! – Kui ei julge, võta julk pihku.*

Sageli ei olegi vastus sisuliselt absurdne, soovimatus tõeselt vastata vormistatakse osava tingimusena või võimalusena ning oodatav info jääb saamata:

*Mis sa vahid? – Mis silme ees näha.
 Mis sa tahad? – Seda, mis annad.
 Tead? – Ei tea, enne kui räägid.
 Näita! – Näitamine maksab raha.
 Mis sul viga? – Viga ei ole, viga võib tulla.*

2. Tõrjed, mille puhul ei ole tegemist mitte niivõrd dialoogiga kui esimese kõneakti teema osatamisega.

Kõige suurema rühma moodustavad siin *oleks*-repliigid, ka sinatamise ja teietamise, agatamise puhul vastatakse mitmeti:

*Oleks on paha poiss.
 Oleks mul küüned, roniks puu otsa.
 Oleks tädil rattad, oleks omnibuss.
 Oleks tädil till, oleks onu.*

Sina sõitis Siberi sea seljas, aga teie tuli troskaga tagasi (kui vestluspartnerile ei meeldi sinatamine).

Teie teivas, meie roigas – kui saame aega, siis teeme aeda (kui vestluspartnerile ei meeldi teietamine).

Aga, aga, saba taga.

Piiga on mustlase siga (kui keegi nimetab tüdrukut piigaks).

Mida sa lambale panid, kui sa tallele panid (kui keegi kasutab keelendit tallele panema).

3. Tõrjed, mille väide, esimene kõneakt, sisaldab rünnet – teine kõneakt väljendab nõustumist või mittenõustumist ründega, olles samas omakorda vasturündeks. Väite ja vastuväite teema ei ole seejuures vastandatud nagu tavaliselt, vaid vastuväites seda hoopiski rõhutatatakse või võimendatakse. Näiteks teretamata jätmise korral, mida peetakse väga halvaks kombeks ning sellepärast reageeritakse sellele järsult, väljendatakse oma pahameelt üsnagi robustses sõnastuses. Ootuspäraselt on ka vastus sellisele repliigile rohkakas:

Kas kellakaela siga vastu tuli? – Tuli küll, andsin topi heinugi ette, aga ise otsi üles!

Kas kellaga siga ~ emist ~ kultu nägid? – Miks ei näind, sinu eidega ~ emaga jäi tülitsema!

Kui sellises situatsioonis ei jääda vastusega rahule, korratakse rünnakut:

Kas kellaga orikat nägid ka? – Ei näind! – Sa ikka räägid, aga miks sa siis teretada ei mõista.

Kui tõrjevormeli esimene kõneakt sisaldab rünnet, siis käibib see sageli ka omaette väljendina, kommenteerimaks vastavat situatsiooni. Näiteks teretamata jätmise puhul küsitakse või konstateeritakse:

Kas tere jäi takka tulema või unustasid koju?

Kas Oti oinast või läti lammast nägid?

Kas sul on soe vesi haige hamba peal?

Must siga läheb müüda, ei oska rõhkidagi.

4. Tõrjed, mille väitesse on kodeeritud altvedamise tagamõttega käsk või palve, mida vastaja ei pruugi taibata, ning vastates sellele tõemeeli, osutub ta järgmises kõneaktis petetuks.

Sia kuuluvad improvisatoorsed *üttele*-algulised tõrjed:

Ütle lammas. – Lammas. – Sul on pikk purihammas.

Ütle hõövel. – Hõövel. – Su isa on röövel.

Ütle keda. – Keda. – Võta kelk ja veda.

Tõrjevormelite vormistruktuurist

Nagu eespool osutatud, on suuremal jaol tõrjevormelitel kas otseselt või kaudselt dialoogiline struktuur. Kahekõne võidakse vormistada omakorda mitmeti. Väitest lähtuvalt on kõige tüüpilisem struktuur kas küsimus–vastus või käsk/palve/keeld–vastus.

1. Küsituumalised tõrjevormelid: küsimus–vastus.

Küsituumaga märgitakse ära küsimuse mõjuala – lünk situatsioonis, mille sisukat täitmist vastajalt eeldatakse. Vastuses seevastu ei asendata küsituumaga sisuka moodustajaga, mis mahuks küsituumaga etteantud raamidesse, vaid rikutakse tahtlikult neid reegeleid.

Kui vastuses ongi küsituum asendatud täistähendusliku moodustajaga, siis ei kattu see üldjuhul küsimustuuma üldkategoriaalse tähendusega. Enamasti on tõrjevastus elliptiline, küsituumavälist osa harilikult ei korrata. Suhtluse seisukohalt on küsija eesmärk mingi objektiivse info saamine, vastaja eesmärgiks on vastusest kõrvalepõikamine, küsija alttõmbamine, lollitamine, segadusse ajamine, näägutamine vmt.

Enim kasutatavad küsisõnad on *mis*, *mida*, *miks*, *kus* (*kuhu*, *kust*), *millal*, nendele omast tähendusavarust kitsendatakse sageli küsifraaside abil:

Mis? – *Kassi ~ musta mära tiss.*

Mis uudist? – *Juudi pruudist. ~ Siga tuli kuudist.*

Mis teed? – *Küsijale persepulka.*

Mis asi see on? – *Asi on püksis.*

Mis töid? – *Sitapotiga võid.*

Mis kell on? – *Sama palju kui eile samal ajal.*

Mida? – *Seda. ~ Tatirida.*

Miks? – *Sest koera nimi on Riks. ~ Viks.*

Kus sa oled? – *Oma naha sees ~ Metsas, kännu otsas.*

Kuhu lähed? – *Lolliks. ~ Mehele.*

Kust said? – Varga käest küsi, kust sai, ausa inimese käest küsi, kust ostsid.

Millal? – Kui siga läks üle silla.

Kuidas käsi käib? – Ühest käisest sisse, teisest välja.

Kas olen ees? – Ei ole, mul on kõht ees.

Kas kõht täis? – Küsija jagu vaja.

2. Käsklauselised tõrjevormelid. Käsklause ülesanne on väljendada käsku, palvet, üleskutset või nõuet. Käsutähenduses sisaldub taotlus, et käsu adressaat sündmuse teoks teeks. Tõrjevormelites seevastu käsu saaja pareerib, tõrjub selle teostamist. Käsu pareerimise tingimuseks on käsu imperatiivne vorm ning tegevussubjektiks tahtlikult toimiv inimene.

Palun! – Palutakse kirikus.

Anna! – Anna jäi Tartus trammi alla.

Ole ikka ristiinimene! – See on ristiinimene, kes teistele ristiks on.

Ära tee! – Härra tee läks mõisa poole.

Ära õienda! – Õiendatakse poti peal.

3. Hüüdlauselised tõrjevormelid. Hüüdlause näitab, et lausega tähistatud sündmus on kõneleja jaoks tavanormi suhtes ootamatu või üllatav. Hüüd annab sündmusele üksnes emotiivse hinnangu. Hüüdfraasidest on sagedasemad:

Ai! – Ai on esimene armastus.

Noh! – Noh on norimisesõna.

Ab! – Abv on puu otsas.

Soo! – Soo on tüma maa.

Säh! – Öeldakse koerale.

Tõrjevormelite loomisvõtteid

Üldreegel on, et tõrjevormelite vastusrepliigid ei rajane kuigivõrd kujundlikul sõnakasutusel. Vastuse efekt, s.o küsija ummikusse ajamine saavutatakse põhiliselt keeleliste võtetega – seda eeskätt dialoogi esimese ja teise kõneakti sisuliste tuumade tähendusliku kokkusobimatusega. Tähenduslikult ootamatu või üksnes häälikulisel sarnasusel põhinev sõnakasutus tekitab mulje, et asju ei nimetata nende õigete nimedega. Oluline on see, et esimeses kõneaktis, väites leidub mingit omadust, tegevust vms märkiv sõna, mis assotsieerub mingite tunnuste poolst teises kõneaktis kasutatud sõnaga. Enamasti on vastus vormistatud nii, et tekib absurdne, vastandlik, hüperboolne sisu:

Kuhu ta jäi? – Sõi seepi, läks lõhki ja nüüd vahutab nurga taga.

Loomisvõtetest võib tõrjevormelid jagada viide suuremasse rühma.

1. Riim kui tõrjevastuse alus. Riimi abil seotakse kõneaktide sõnad, millel ei ole mingisugust mõistelist seost, ühine on üksnes sõnade kõlaline sarnasus. Mida sisuliselt kokkusobimatamad on riimuvad sõnad, seda tugevam on dialoogi kõneaktide vastandus, mis omakorda tekitab kujundliku pildi. Kuna sellisel riimimisel, kus segunevad sõnade sarnane häälikuline kuju ja erinev tähendus, puuduvad reeglid, siis loob see soodsa pinnase improvisatsioonidele:

Mis sul asja? – Arule asja, karule kosja.

Mis viga? – Viis siga.

Kole. – Küll on tore.

Ei mitte! – Mitu titte.

Kesse oli? – Vana koli.

Aitäh! – Sant säh.

Must! – Must löö vastu ust.

Mis? – Kassi tiss.

Kuda? – Võta suuga muda.

Kas said aru? – Ei saand aru, sest väljas möllas maru.

2. Sõnadevahelistele leksikaalsete suhetele rajatud vastusrepliigid. Kõige sagedamini rakendatakse homonüümiat, antonüümiat ja polüseemiati. Dialoogi esimese kõneakti tuumsõna tähendust kasutatakse vastuses ootamatust vaatenurgast ja sellega saavutatakse tõrjeeffekt. Tähenduste ebakõla seab küsija absurdsesse, koomilisse olukorda ning vastus toimib kujundlikult. Ühesõnaga, taoliste tõrjerepliikide loomisvõte seisneb sõnaga tähistatud referentide äravahetamises.

- 2.1. Homonüümial põhinevad repliigid. Homonüümia, eriti aga vormihomonüümia, on tõrjevastuste üks sagedasemaid loomisvõtteid:

Soo! – Soo on tüma maa.

Paras! – Paras on parem kui pikk või lühike.

Pane tähele! – Kus sa tähele paned, kui kuu vaatab peal (väljendverb tähele panema – nimisõna täht alaleütlevas käändes).

Häid pühi! – Pühi ise (mitmuse osastav nimisõnast pühad – verb pühkima käskivas kõneviisis).

Mõnikord homonüümiale rajatud vastuses vastavat tuumsõna enam ei korratagi:

Tule mu kõrva! – *Ma ei mahu* (kõrva – murdeline mäarsõna ‘kõrvale’ – nimisõna kõrv sisseütlevas käändes).

No kuule! – *Mine ise* (tegusõna kuulma – nimisõna kuu).

Kust juua saab? – *Saab küll, võta ja lase* (proadverb kust – nimisõna kusi).

Tõrjevormelite suuline kasutus on soodus pinnas kvaasihomonüümide tekitamiseks, nende abil saavutatakse soovitud kommunikatiivne efekt. Küsimuses või väites sisalduv tavatähendusega sõna asendatakse vastuses häälduslikult ja/või kirja-pildilt enam-vähem sarnase sõnaga, millel on hoopis teine tähendus. Näiteks, kui üks suhtluspartner kasutab oma jutus sõna *mu* ‘minu’, mis teist suhtluspoolt millegipärast häirib, siis võib ta sellele reageerida repliigiga *Muu on mõisa laudas ~ Muu on mõisas, latri vahel* (*muu* ‘lastekeeles lehm, veis’).

Ah? – *Ahv on puu otsas ~ Ahvidest me ei räägi.*

Ei noh! – *Eino on mu isa nimi jah.*

Häälduses on *ah* ja *ahv*, *ei noh* ja *eino* erinevus vaevu märgatav. Loomisvõtte põhineb sõna foneetilise kuju ja sisu ühtekuulumatusel.

2.2. Polüseemial rajanevate repliikide puhul lähtuvad dialoogipooled sisuliselt kandva sõna erinevatest tähendustest. Suhtlusreeglit rikub vastaja sellega, et mõtestab sama sõna tahtlikult mingis teises tähenduses.

Olen nõus. – *Missuguses?* (*nõu* ‘anum’ ja ‘nõuanne, soovitus’).

Palun! – *Palutakse kirikus* (*paluma* tähendused ‘küsima’ ja ‘palvetama’).

Oled sa valmis? – *Ma olen juba ... aastat valmis* (*valmis* ‘hakkamas’ ja ‘valmis tehtud’).

Sa oled sant inimene. – *Millal ma olen sinu käest kerjamas käinud* (*sant* ‘halb, kehv’ – *santima* ‘kerjama’).

2.3. Vastandtähendusel põhinevate repliikide loomisvõtte on analoogiline nendele repliikidele, mille aluseks on sõna mitmetähenduslikkus:

Kas teie pool kõik terved? – *Kes neid katki raius* (antonüümid terve – katki).

3. Soovitatav kommunikatiivne efekt saavutatakse tegelasnimega, mille tähendus viitab pilkavalt või muul viisil konkreetsele nimekandjale. Oma kogemuste ja teadmiste najal me saame sellistest repliikidest aru. Loomisvõtte põhineb sõnaga tähistatava tavareferendi ja sõna kui tähejärjendi (pärisnimi) äravahetamisel eeldusega, et küsija tähelepanu on vaikumisi sõna tähendusel. Eesti tõrjevormelites eksponeeritakse tegelasnimesid siiski suhteliselt vähe.

Imelik! – Imelik on Tootsi koolivend.

Eks! – Eks on pulli nimi.

4. Sõna struktuuri kordusel põhinevad repliigid. Koomiline kontrast põhineb kahe samakõlalise või häälikuliselt lähedase sõnaosise sisulisel ühitamatusel.

Kas oled ükski? – Ei pole ükski, püksid on ka.

Kas muidu saab? – Muidu ei saa muhkugi pähe.

Ühekorra oli. – Sest juba tükk maad kahekorra.

Kelle oma see on? – Kellamehe oma.

Lollakas! – Ms see loll seal lakas teeb?

Mis uudist? – Uuemad seljas, vanad kodu ahju taga.

5. Vastuse ebatavaline koomiline vm motiiv antakse metafoorselt. Tekkiv kujund on vähemasti üllatuslik, sageli ka võimatu:

Ma mõtlesin. – Kalkun ka mõtles, aga paljalt sittus.

See mu amet! – Vasika ristimine on su amet.

Kus mu koht on? – Sinu koht on kirikaias, kahe kivi vahel.

Mis sa ostsid? – Kolme kopika eest mis asja, kahe eest ei kedagi.

Mis külas süüa anti? – Kuke kässi ja oina ossi.

Jõudu! – Pane ukse kõrvale nurka.

Kuidas elad? – Ihu ja hingega!

Mõistagi ei esine üks loomepõhimõtte alati puhtal kujul, mõnikord on samasse vastusesse kaasatud õige mitu võtet korraga:

Vot saad! – Saad on vene keeli uiboaed (kõllaliselt ligilähedane verbi saama 1. põõre ja venekeelne cad ‘õunaaed, puuviljaaed’).

Kas keegi vastu ka tuli? – Sitikad ja satikad ja lutikad ja täid tulid mulle vastu ja vangutasid päid.

Hakkame minema! – Hakkame minema on ammuugi läinud, nüüd pole muud kui lähme.

Kirjeldatud tõrjevastuste mudelite eeskujul improviseeritakse tihti, tuttava teksti malli järgi luuakse üha uusi ütlusi. Ilmekaks näiteks on rohked käekäigu ja kellaküsimise vastusevariandid.

Soovitusi edasilugemiseks

P. Grice, *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1991.

A. Õim, Tõrjevormelid kui kõnekäänuliik. – Paar sammukest XXIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2007, lk 117–138.

Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. Koostanud A. Baran, A. Hussar, A. Õim, K. Õim. <http://www.folklore.ee/justkui>.

Mis see loll seal lakas teeb? Rahvalikke tõgamisi. Koostanud A. Hussar. Toimetanud A. Õim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

Tere, tere, teid ma tunnen. Soove, tervitusi, tänamisi. Koostanud A. Hussar. Toimetanud A. Õim. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.

Mul kogu küla sugulasi täis

Sugulussõnadest ja nende päritolust

Huno Rätsep

Tartu ülikooli emeritprofessor

„Kas sa oma küdi ja nadu oled näinud?”

„Kuidas su käli elab?”

„Kas sul on näälusid?”

Kui teie käest peaks nõnda päritama, siis jäävad mitmed teist vastuse võlgu, sest pole selge, kellest või millest räägitakse. Ent vastamisega pole arvatavasti raskusi, kui küsimused kõlavad selliselt: „Kas sa oma mehevenda ja meheõde oled näinud?”

„Kuidas su naiseõde elab?”

„Kas sul on naisevendi?”

Esimestes küsimustes kasutatud sõnad *küdi*, *nadu*, *käli*, *nääl* on olnud kirjakeele sõnaraamatuis peaaegu sajandi, kuid neid pruugitakse kirjasõnas aruharva ja igapäevakeelde pole nad juurdunud, olgugi et kõlavad kenasti, on lühikesed ja häälikuliselt sobilikud. Teises küsimuste reas asendavad neid sünonüümid, tähenduse poolest läbipaistvad liitsõnad, mis on kindla korra kohaselt moodustatud üldtuntud liitsõnade *mees*, *naine*, *vend*, *õde* abil.

Keelekorraldajad on juba Johannes Aavikust alates kinnitanud, et võimaluse korral tuleks liitsõna eelistada liitsõnale või sõnaühendile. See tees on õige vaid siis, kui liitsõna leiab kasutust küllalt sageli, nii et tähendus mälus püsib selgena ega tuhmu, sest liitsõnad pole tähenduselt läbipaistvad, heal juhul võivad nad olla teiste sõnadega kõlaliselt sarnased, mis võib tähendusest arusaamist hoopis häirida.

Sugulussõnad *küdi*, *nadu*, *käli*, *nääl* on olnud harva kasutusel. Neil pole mingit kõlalist lähedust teiste sõnadega. Nendega ei moodustata liitsõnu. Tõsi, erandiks on *kälimees* 'naise õe mees', mida tuntakse rohkem kui teda moodustada aitavat sõna *käli*. Murdeline *näälmees* pole kirjakeelde jõudnud, sest ta tähendab naisevenda nagu *näälgi*.

Kui kohatakse tundmatut sõna, siis kiputakse arvama, et selle on mõni kirjamees oma kodukandi keelepruugist kirjakeelde tarinud.

Enamasti ongi nõnda. Kuid meie sõnaneliku puhul on lugu teisiti, sest murdesõnastiku andmeil tuntakse enamikku neist kõigis murretes üle Eesti, ainult *näälü* levila on kitsam, piirdudes kirderanniku-, ida- ja Mulgi murdega. See seik peaks õigustama nende kirjakeelde toomist.

Trükipildis on nad juba 17. sajandi sõnaraamatuis: Stahl (1637) *kellimees* 'schwager, die zwo schwester haben'; Göseken (1660) *küddi* 'Mans Bruder', *naddo* 'Mans Schwester', *nähl* 'des Weibes Bruder'; Vestring (18. saj algus) *Källi* 'Mans Brudern Weibes'.

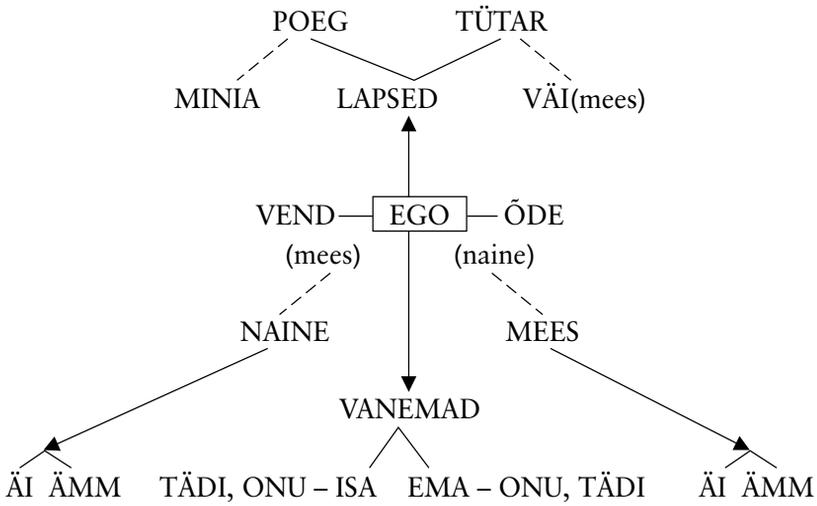
Vanemaist sõnaraamatuid ja murdekirjapanekuist jõudsid need sõnad Wiedemanni sõnaraamatusse. Kui 20. sajandi teisel kümnendil hakati kirjakeele sõnavara fikseerima ja täiendama, siis toetuti Wiedemanni sõnaraamatu andmeile. Nii jõudsid need sõnad 1918. aastal „Eesti õigekirjutuse sõnaraamatusse” ning aasta hiljem Johannes Aaviku uute ja vähem tuntud sõnade sõnastikku.

Nende sõnade juurdumatuse põhjus seisneb nende harvas kasutamises. Mõisteid 'mehevend', 'meheõde', 'naisevend', 'naiseõde' läks iga päev vaja siis, kui elati maal külades suurte peredena ja sugulased olid sageli kas samas peres koos või elasid naabruses. Linnastumine pillutas pered laiali, suhtlemine küdide ja nadudega muutus napimaks. Aja kuludes sõnad unustati ega pärandunud järgnevale põlvkonnale. Vajaduse korral kasutati liitsõnu.

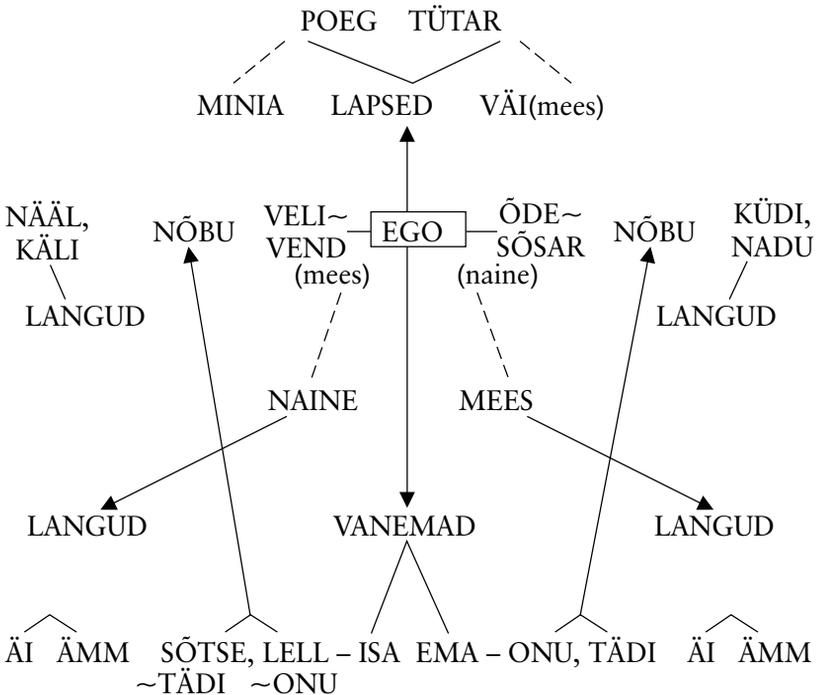
Sellele protsessile aitas kaasa sugulussõnade omapära. Kui koera nimetame ikka *koeraks*, olgu ta minu, minu naise või laste oma, siis näiteks Agnes on minule *käli*, minu naisele *õde* ja minu lastele *tädi*. Ühest ja samast inimesest kõneldes tuleb meil kasutada erinevaid sugulussõnu. Niisugune relatiivne sõnakasutus muudab sugulussõnade esinemissageduse veelgi harvemaks ja soodustab liitsõnade ning sõnaühendite tarvitamist.

Sugulussõnad on väheseid sõnaperesid keeles, mis moodustavad ulatusliku korrapärase astmelise süsteemi.

Kui piirdume üksnes liitsõnadega, siis meie argikeele sugulussõnad võib paigutada järgmisse skeemi. *Ego* tähistab seda, kellest sugulusvahetõde lähtub.

Kui paigutame ÕS-is leiduvad lihtsugulussõnad samasugusesse skeemi, siis on pilt mõnevõrra teistsugune, see peegeldab kirjakeeles võimalikku süsteemi.

Kui võrrelda argikeele ja kirjakeele sugulussõnade skeeme, siis on ilmne, et kirjakeele süsteem on raskepärasem. Selles leiame sünonüüme *veli~vend, õde~sõsar, lell~onu, sõtse~tädi* ja ka mitmetähenduslikkust (*onu, tädi*). *Langud* tähendab ÕS-i järgi nii abielu kaudu sugulasi kui ka kitsamalt mehe ja naise vanemaid.

Keerulisuse põhjus on selles, et kirjakeelde püüti hõlmata lõuna-eesti murrete sugulussüsteemile omaseid sõnu *veli, sõsar, lell, sõtse*, aga ka üldse murdeliseks jääma kippuvaid sõnu *nõbu, langud, küdi, nadu, nääl, käli*.

Tuleb silmas pidada, et argikeele süsteem on loomulik, naturaalne, kõnetegevuses kujunenud ja käibiv. Kirjakeele süsteem on keelekorraldajate töö tulemus ja selle täielik rakendamine pole kohustuslik, vaid võimalik.

Keskset lihtsõnalist süsteemi laiendavad piiramatult lihtsõnad ja sõnaühendid. Nende moodustamine on kaunis korrapärane, osisteks enamasti eespool esitatud lihtsõnad, lisaks adjektiivid *vana* (nt *vanaisa*), *vanem* (nt *vanem vend*), *noorem* (nt *noorem õde*). Osa lihtsõnu on lihtsõnade sünonüümid (nt *minia – pojanaine, väi – väimees – tütremees, lell – isavend, sõtse – isaõde, käli* 'naise õde', *kälimees – naise õemees*). Lõunaeeetilist *sõsarapoega* ÕS-is pole. Kui sõnaga *õde* on ÕS-i järgi moodustatud 35 lihtsõna *poolõest* kuni *operatsiooniõeni*, siis sõna *sõsar* sisaldub ainult lihtsõnas *sõsarettevõte*. Peaaegu samasugust olukorda näeme *velje* puhul.

Kui 1950-ndail aastail hakati tähendusi komponentideks lahutama, siis nn komponentanalüüsi kirjeldamisel oli lemmiknäiteks just sugulussõnavara, kus lihtsõnad peegeldavad loomulikku komponentideks jagunemist. Mida lisab sugulussõnade päritolu selgitamine eelnevale iseloomustusele? Sobiv on alustada meie tuttavast nelikust.

KÄLI on neljast kõige ulatuslikuma levilaga. Enamikus läänemeresoome keeltes on ta olemas (vadja *tšäliü*, soome *käly*, isuri, karjala, lüüdi, vepsa *käliü*), kuid tähendus 'naiseõde' esineb ainult eesti sõnal. Nagu edasises näeme, on tähenduse teatud piirides teisenemine keelte sugulussõnadele iseloomulik.

Käli kuulub meie omasõnade (genuiitse sõnavara) kõige vanemasse kihti, uurali päritolu sõnade rühma. Ta esineb enamikus soome-ugri ja samojeedi keeltes: mordva *kil* 'naisevend, naiseõde', udmurdi *kali* 'minia', komi *kel* 'minia', neenetsi *šel* 'lang', eenetsi *seri* 'lang', nganassaani *šaluy* 'lang', selkupi *šel* 'lang'. Peetagu seejuures silmas, et

sõnaalguse *k-* > *s-* põhjasamojeedi ja *k-* > *š-* lõunasamojeedi keeltes. Käli esialgseks uurali kujuks on rekonstrueeritud *w*-liiteline **kälä-w*.

Samasuguse *w*-liiteni jõuame ka NADU puhul. Seegi on tuntud läänemeresoome keelte enamikus (vadja, soome, isuri, karjala *nato*, lüüdi, vepsa *nado*). Samuti võib varieeruda tähendus: 'mehe õde' ~ 'naise õde' (viimane on ka eesti murretes). Uurali algkeelde rekonstrueeriti kujul **nätj-w* või **nätä-w* tähendustega 'naisevend, meheõde'. Sugulaskeeltes leiame vasteiks lapi *nuodo* 'käli', mari *nudo* 'naise (mehe) noorem õde', neenetsi *nätü* 'naise või mehe noorem vend', kamassi *nado* 'lang, mehe või naise vend'.

Sugulussõnade seas on veel kolmas uurali algkeelde ulatuv *w*-liiteline sõna VÄI, esialgne vorm **wäji-w*, vasted enamikus uurali keeltes: vadja, soome, isuri, karjala *vävü*, vepsa *vävu*, mordva *ov*, mari *weŋə*, handi *weŋ*, ungari *vő* (*veje-*), neenetsi *jij*, *wij*, eenetsi *bī* 'õemees', nganassaani *biŋi* 'väi', motori *mijugme* 'id'. Küsitav on, kas sellesse peresse kuuluvad ka udmurdi *vin* ja komi *von*, *wun* tähendusega 'vend'.

Väi paariline MINIA on samuti igivana päritolu uurali sõna, algsel kujul **miñä*, millel puuduvad vasted üksnes mordva ja mari keeles: liivi *mīña* 'minia, naise õde', vadja *mind'a*, *minjä*, soome *miniä*, isuri *minja*, *minni* 'minia, vennanaine, lellenaine', karjala *minja* 'minia, noorik', vepsa *mind*, *miñd*; lapi *männje* 'minia, noorema venna naine, käli, nõonaine, venna- või õepoja naine', komi *moñ*, *muñ* 'minia; käli; noorik', mansi *miñ*, *mäh*, handi *meñ* 'minia, noorema venna naine', ungari *meny* 'minia', varem ka 'mõrsja, noorik', neenetsi *meje*, eenetsi *mē*, *mī*, nganassaani *meni*, kamassi *meji*, motori *maene*.

See loend peaks olema heaks näiteks, kuidas mingi vana sõnatüvi on erinevais soome-ugri keeltes kuju muutnud.

Niisiis, meie nelikust on kaks sõna osutunud juba uurali algkeele sugulussõnade süsteemi liikmeiks. KÜDI seevastu piirdub läänemeresoome keeltega (vadja *tšütü*, soome, karjala *kyty* 'mehe või naise vend', isuri *kütü* 'id', lüüdi *küdü*, vepsa *küdu* 'id'). Sugulaskeelte vormidest selgub, et *küdi* varasem kuju oli **kütü*. Lõpul olev *-ü* võib olla liide. Rohkem selle sõna päritolust ei teata.

Ka neljas sõna NÄÄL on läänemeresoomeline sõna (vadja *nälä* 'naisevend', soome, isuri *näälä* 'naisevend, õemees', karjala *neälä* 'id'), mille levila kaugemale ei ulatu. On arvatud, et *nääl*, varasemal kujul **näälä* võiks olla **lä*-tuletis tüvest **nä-*, mis peaks olema samane *naine*-tüvega, ent päris kindel sellise seletuse suhtes ei saa olla.

*NAIN*E on deminutiivne tuletis. **nainen* koosneb *nai*-tüvest ja *-inen* liitest. Varases läänemeresoome algkeeles oli veel lihtsõna **naji*, mille iga ulatub uurali perioodi. Uurali algkeelde on rekonstrueeritud vorm **näxi* 'naine' (χ on tavaline *h*-laadne konsonant). Oldi pikka aega kõhkleva seisukohal, kas ühendada selle eesvokaalse tüvega läänemeresoome keeltes esinev tagavokaalne tüvi. Enamik sugulaskeeli viitab eesvokaalile: mordva *ni* 'naine, abielunaine', mansi *-nō* ainult sõnas *čüčä-nō* 'ema noorema venna naine', mansi *ni*, *nē* 'naine, abielunaine; emane', *näji*, *naj* 'proua, jumalanna, vürstinna', handi *ni*, *neŋ* 'naine, abielunaine', *näj* 'proua, jumalanna, vürstinna'; ungari *nő* 'naine', *né* 'abielunaine'; neenetsi *ñē*, eenetsi *nā*, nganassaani *nē*, selkupi *neä*, kamassi *nē*, *ne* ja motori *ne* 'naine, abielunaine'.

Naine pole üksnes sugulussõna ('abielunaine'), vaid ka bioloogilise soo tähistaja. Ungari keeles on tüve vokaali varieerides nende mõistete tähistused lahus hoitud. Mitmes läänemeresoome keeles on abielunaise jaoks võetud kasutusele hoopis teine sõna: soome, isuri, karjala *vaimo*. Ajaloost mäletame, et eesti keele vanemas pruugis olid *mõisa vaimud* teolised (enamasti naised). Selline tähendusemuutus oli läänemeresoome keeltes kindlasti hilisem uuendus, sest *vaim* oli esialgu hingamisega seotud sõna ja päritolult tuletis **waj-ma* 'hingetõmme', mille tüvi esialgselt **wajji* 'vaim, hingamine' lähtub uurali algkeele verbist **wajji*- 'hingama'.

Tulgem tagasi *naine*-sõna päritolu juurde. 1980-ndail aastail esitas soome nimekaim etümoloog Jorma Koivulehto sõnale *naine* laenuetümoloogia, väites, et tegemist on indoeuroopa laenuga uurali algkeelde. Indoeuroopa algkeele **g^wneh₂* oleks laenudes andnud uurali **näxi*. Siin on kõigepealt probleem selles, et uurali *x*-le on seatud vastama indoeuroopa larüngaal *h₂*, ent larüngaalide teoorias pole uurijad kaugeltki ühel meelel. Teiseks, pikka aega on olnud fennougristikas teoks, et indoeuroopa laenud ei ulatunud uurali algkeelde, vaid tulid mõnevõrra hiljem soome-ugri omasse. Viimasel ajal on just mõned soome keeleteadlased näidanud, et uurali algkeeles on kümnekond indoeuroopa laenu. Kui eespool esitatud etümoloogia paika peab, siis on meie *naine*-sõna seltsilised kreeka *gynē* (vrd *günekoloogia*), vene *жена*, inglise *queen* ja rootsi *kvinna*.

Sugulust ja bioloogilist sugu tähistab ka *MEE*S. *Naise*ga võrreldes on see kaunis noor sõna, üritused teda vanade soome-ugri tüvede hulka paigutada ja sõnaga *madjar* ühendada on ammu lakanud. Tal on vasteid üksnes läänemeresoome keeltes. Kujult on *mees* üpris erandlik,

tema lõpul pole kunagi olnud vokaali. Ka soome keeles, kus vokaal on tavaliselt sõna lõpul säilinud, on ikkagi *mies*, see peaks osutama, et *-s* on liide; peale selle on vokaaltüvi *mehe-*, taas erandlik nähtus. 1995. aastal esitas Tiit-Rein Viitso sõnale *mees* germaani laenu etümoloogia, väites, et **mēs* < germaani **mēga-z*, mille järglased on vanapõhja *mágr* 'abielu kaudu meessugulane', vanainglise *mæg* 'sugulane', gooti *mēgs* 'väimees'. Aasta hiljem ilmunud germaani laenude sõnaraamatus on etümoloogide otsus: vaevalt küll germaani laen, sest eeldab erandlikku asendust: germaani *g* → läänemeresoome *ɣ*, ning germaani sõna enda päritolu on tume. Mõned aastad varem oli Jorma Koivulehto pidanud ka *mees*-sõna indoeuroopa laenuks (indoeuroopa *-ǵhmē(n)*) (järglased gooti *guma* 'mees', vanapõhja *gumi*), ent seegi seletus pole veel laia tunnustust leidnud.

Nii põhiliste sõnade laenudeks tunnustamisega on kerkinud küsimus, kas niisuguseid sõnu üldse laenati. Selliste sõnade hulka kuuluvad ka *vesi*, *tooma*, *viima*, *tegema*. Võidi küll laenata, kõik sõltus sellest, kui tihedad olid naaberrahvaste kontaktid. Sugulussõnad rändasid ühelt hõimult teisele naiste kaudu, kes olid lastele peamised keeleõpetajad.

Kui *mehe* ja *naise* etümoloogia puhul jääb kahtlusevari, siis ei kahelda selles, et näiteks TÛTAR on balti laen. Sõna on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes ja ka lõunalapi keeles. Varemas läänemeresoome algkeeles oli **tüktäri*, mis laenati balti algkeelest (leedu keeles praegu *duktė* (*dukteĩs*), vanapreisi keeles *dukti*). Tegemist on igivana indoeuroopa sõnaga, võrdle vene *дочь* (genitiiv *дочери*), saksa *Tochter*, vanapõhja *dóttir*, kreeka *thugatēr*, pärsia *duxtār*. Muide, eraldi balti laen on ersamordva *ʹejjer*, mokšamordva *štír* 'tütar, tütarlaps'.

Mingit järjekindlat laenamist muidugi märgata pole, sest POEG on vana soome-ugri sõna, tõi küll läänemeresoome **poika* on tuletis **poj-ka* ja soome-ugriline on sellele aluseks olnud **poji*, mille sugulased on komi ja udmurdi *pi*, ungari *fi*, *fiú*; handi *pāy* ja mansi *püw*. Seegi sõna märgib enamikus keeltes nii poega kui poeglast ja nõnda on see esialgugi olnud. Vist küll sulaspoisi kaudu on läänemeresoome sõna laenatud naaberkeeltesse: rootsi *pojke* 'poiss', läti *puika* 'poiss' (lätist edasi leedu *pūika* 'seltsiline'). Asjaarmastajate poolt mõnikord sugulaseks peetud inglise *boy* sellesse seltskonda ei kuulu, vaid pärineb normannidelt (vanaprantsuse *embuier*).

Vana, urali algkeelde ulatuv omasõna on ka LAPS, kuid kummalisel kombel näikse ta sugulussõnaks saanud olevat alles läänemeresoome

keeltes. Uurali algkeele **lĩpsi* tähendas hälli, kandekorvi (mordva *lavš* 'häll', mari *lepš* 'id', neenetsi *jebts* 'häll', eenetsi *litšo* 'id', nganassaani *lāpsa*, selkupi *t'ops* 'häll', kamassi *t'epsü* 'id'). Läänemeresoome sõnale on üpris lähedane nganassaani *lāpsaka* 'laps', mis on tuletis hälli märkivast sõnast.

Eespool käsitletud leidnud *tütre* kõrvale on balti keeltest laenatud ka SÕSAR, mis on olemas kõigis läänemeresoome keeltes ja mille baltipoolseks lähtekujuks oli **sesor* (leedu *sesuõ*, genitiivis *seseřs*) ja millel on sugulasi paljudes indoeuroopa keeltes, nt vene *cecmpa*, saksa *Schwester*, inglise *sister*, ladina *soror*, kreeka *éor*, vanaiiri *siur*. Ka mordva *sazor* 'noorem õde, venna- või õetütar' ja mari *šužar* 'noorem õde, vanema venna või õe tütar' kuuluvad sellesse peresse, kuid on laenatud vanairaani keelest. Sõnast *sōsar* moodustati läänemeresoome poolel deminutiivne, vähendav tuletis **ses-ei*, hiljem *sets-ei*, kust pärineb lõunaeestiline SÕTSE 'isa õde', enamikus läänemeresoome keeltes on ta säilitanud tähenduse 'õde', näiteks vadja *sese* 'vanem õde', isuri *siso* 'õde', soome *siso*, *sisko*; lüüdi *tšid'žo(i)* 'õekene; vanem õde', vepsa *t'sizoi*.

Millegipärast asendus ainult Põhja-Eesti murretes *sōsar* uuema sõnaga ÕDE, mille päritolu on olnud raskesti seletatav. On võimalik, et ta pärineb eespool käsitletud sõnast *sōtse*; sel puhul eeldatakse küll mitut ebatavalist asendust: *sōtse* → **hōtse* ja **hōtse* → **hōde*, mis on tundunud isegi selle autorile Julius Mägistele liiga julgena. Ega teisedki seletuskatsed pole paremad: ühendamine sõnaga **heisi* 'õis', tüvi **heite*- või sõnaga **eitei* (soome *äiti* 'ema', eesti *eit*).

Torkab silma, et VEND esineb samuti üksnes Põhja-Eesti murdealal ja puudub lähisugulaskeeltes. Selle sõna päritolu vaagimine pole veel andnud kindlat tulemust. Soome murdeis olev *venta* tähendab sõpra ja peaks olema eesti laen. Pikka aega arvati, et mõlemad on rootsi laenud (rootsi *vän* 'sõber'), mis polnud eriti usutav. Mõni aeg tagasi osutas Tiit-Rein Viitso, et *vend* on laenatud balti keelte eelkäijast nagu *tütär* ja *sōsargi*, kuid see polnud esialgu sugulussõna, sest leedu *beñdras* tähendab 'ühine' ja läti *beñdrs* 'seltsiline'. Keerulisemaks teeb olukorra veel see, et sama balti sõnapere on soome etümoloog Jorma Koivulehto pidanud meie *pōdra* (varem **pentra*) lähteallikaks, tuues tähendusmuutuse paralleeliks lapi sõna *goddi* 'pōder', mis pärineb varaläänemeresoome sõnast **kunta*/**konta* esialgse tähendusega 'jahiliste hulk'. Niisiis, meie kirjakeele põhivarra kuuluvate sõnade *õde* ja *vend* algupära on jäänud seni segaseks.

Sõsara paariline *VELI* (velje), mis on olemas kõigis läänemeresoome keeltes ja lapi keeles (*vielja*), varem isegi Põhja-Eesti murretes (asendati *vennaga*). Pakutud etümoloogiast näikse kõige sobivam olevat germaani laenu võimalus, < germaani **svelijō*, võrdle vanapõhja *svilar* 'langud, õdede mehed'. Häälikuliselt sobiks paremini balti **veljē*, kuid tähendus 'surnu hing' jääb liiga kaugeks.

Milleks oli Põhja-Eesti murdeisse vaja uusi sõnu *vend* ja *õde* varasema *velje* ja *sõsara* asemele? Sellele vastata pole lihtne. On arvatud, et võib-olla *veli* ja *sõsar* tähistasid vanemat venda ja vanemat õde, *vend* ja *õde* aga nooremat venda ja õde.

Germaani laen on ka abielu kaudu saadud sugulasi, eriti naise vanemaid tähistav LANGUD. Germaani algkeelne lähtevorm on olnud **ga-langa*, hiljem vanapälemlaksa keeles *gilang* 'sugulane' ja **bi-langa*-, vanasaksi keeles *bilang* 'sugulane'. Üldisem tähendus 'abielu kaudu sugulane' on omane ka teistele läänemeresoome keeltele, kusjuures soome keeles *lanko* eeskätt abikaasa vend või õemees, karjala *lanko* eeskätt õemees.

Laenude hulka tuleks veel lisada NÕBU, mida peale eesti keele (eriti läänemurde) tunnevad üksnes soome (*nepaa*) ja lapi keel (*næppe* 'mehe venna või õe laps'). Sõna on osutatud balti laenuks. Varasema läänemeresoome algkeele **nepoda* < balti (vanaleedu *nepotis*, *nepuotis*, *nepatis* 'lapselaps, venna või õepoeg', leedu *neptė* 'poja- või tütre tütar'). Seegi on igivana indoeuroopa sugulussõna (vrd saksa *Neffe* 'venna- või õepoeg', vanaindia *napāt* 'lapselaps'). Meil on sugulusaste järgu võrra kaugemale nihkunud: 'õe-, vennapoeg' → 'onu-, tädilaps'.

Nagu juba *sõtse* ja *naine* puhul ilmnes, võib sugulussõna olla moodustatud deminutiivse liitega. Deminutiiv on algupäralt ka ONU, varem **en-oi*, mille alussõnaks on **enā* 'suur'. Ka soome ja isuri keeles tähendab *eno*, *enoi* just ema venda, lapi keeles *æno* onu, meessugulast, (mehe) õe last. Esialgu tundub küll üllatavana, et sugulussõna pärineb *enam* keskvärde tüvisõnast, ent meenutagem, et saksa keeles on ju *Großvater* 'vanaisa' *Großmutter* 'vanaema'. Eesti keele vanades (XVII sajandi) sõnastikes on *Unnu Issa* 'vanaisa' ja *Wanna unnu Emma* 'vanaema'.

Meie lähemates sugulaskeeltes võib sõna *äijä* tähendada ka 'suur, palju'. Eesti keeles on ÄI 'meheisa, naiseisa', Põhja-Eesti idaosas ka 'vanaisa'. Sõna ennast on peetud vanaks omasõnaks, soome-permi algkeele **äijä* 'vanaisa'. Siin on vastupidiselt *onule* tähendus 'suur' hilisem, nagu ka soome *iso* 'suur' on hilisem tuletis sõnast *isä*. *Äia*

kaugeimad vasted on udmurdi *aji* 'isa; isane', komi *aj* 'isa; vanamees', *ajka* 'äi; abielumees' ja lapi *áddjá* 'vanaisa; vanamees; vanaonu; äike'. Muide, eesti *äike* on deminutiivtuletis sõnast *äi*, mille esialgne tähendus 'vanaisa' on peale idamurde olemas ka vadja ja isuri keeles ning soome murretes. Vanemat meessugulast märkivad sõnad kalduvad tähistama ka vana meest (soome *äijä* on eeskätt 'vanamees, rauk'). Tegelikult uurali algkeeles olnud äia nimetus eesti keeles puudub, kuid on säilinud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes: soome, karjala *appi*, vepsa *ap*, samuti lapi *vuop'pâ*, handi *up*, ungari *ipa*.

Sugulussõnadest moodustati hõlpsasti deminutiive, näiteks eesti *poeg*-sõnast *poju*, *pojukene* (vadja *pojo*, soome *pojukka*, *poju*, *pojut*, isuri *pojukkain*. Deminutiiv on ka meie *poiss* (← *poi-ssi*), vadja *pois(s)i*, soome *poitsu*, *poitsi*, isuri *poissi*, liivi *pois* (kust läti *puisis*, leedu *puisis*), mis sugulust ei osuta. Samamoodi on *tüdruk* (**tüttär-ikkoi*) deminutiiv sõnast *tütar* (ka vadja, isuri *tütterikko*, *tüttärikko*), mõnevõrra teisiti moodustatud on vadja, soome, karjala *tüttö*, isuri *tüttöi*, vepsa *tütei*.

Mitu olulist sugulussõna on päritolult lastekeele moodustised. Alus- tagem isa venda tähistavast LELLEST, mis on eriti omane Lõuna-Eesti murretele ja ilmne väikelaste või nende hoidjate sünnitis, saadud silbi korduse teel: **le(l)-le*. Sama moodi on saadud ka mordva *l'ela*, *l'ala* 'isa noorem vend'. Nii *onu* kui *lell* on hilisemad moodustised, igivana onu tähendanud sõna *setä* on veel soome keeles ja ta kaugem vaste on selkupi *tšetšeka* 'onu'. Kuusalu rahvalauludes on ta kirja pandud *sed*i kujul.

Algselt lastekeelne sõna on olnud ka ÄMM 'mehe või naise ema', sama tähendusega ka vadja ja isuri keeles, liivi *äma* tähendab aga ema. Soome keeles on *ämmä* tavaline tähendus 'vanaema, vana naine'. Igivana, uurali aegade ämma nimetus on veel säilinud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes, näiteks soome *anoppi*, uurali algkeele **inappi* on tegelikult liitsõna: **ina* 'ämm ja **ippi* 'äi'. Samojeedi vasted tähendavad hoopis äia.

Lastekeelest on pärit ka läänemeresoome keelele omane TÄDI, siin on taas tegemist silbikordusega, samal viisil on moodustatud mordva *r'äd'ä* 'ema'. Tõenäoliselt pärineb laste ja nende hoidjate keelest ka keskne ja põline sõna EMA, juba uurali algkeeles kujul **emä* 'ema'. Sugulussõnana esineb ta uurali keelkonna levila mõlemas servas: läänemeresoome keeltes ja samojeedi keeltes. Ungari *eme* tähistab kas emast looma või kitsamalt emist, lapi keeles kohtame seda tüve tuletises *æmest* 'sünnist saati; alati'. Keeleteaduses on saanud teesiks, et

vanu keelenähtusi, vorme, sõnu leitakse sageli just keele või keeltepere servaaladel, kuna keskosas need on kaduma läinud.

Emä märkivaid ekspressiivse värvinguga sõnu on hõlpsasti naaberkeeltest laenatud. Näiteks soome *äiti*, eesti EIT pärineb juba germaani algkeelest (**aiβin* 'ema') ja tähendab põhjaeesti lääneosas ka 'ema', olles paariliseks sõnale *taat*, samuti lõunas Võru murdes *äidi*, *äide*, *äde* 'ema, eit'. Hiljem oleme alamsaksa keelest üle võtnud sõna MEMM (keskalamsaksa *memme*) ja veelgi hiljem saksa keelest MAMMA. Sakslaste *Mamma*, *Mama* saadi omakorda prantsuse keelest, viimase *mamma*, *maman* on romaani keeltele iseloomulik lastekeelest pärinev sõna, millele lähedased on ladina *mamma* 'rind; udar; nisa' ja kreeka *mamma* 'emarind'. On ju teada, et *m* on esimesi lapse õpitud kaashäälikuid. Silbikorduslik on ka NÄNN, mulgi murdes 'ema', mujal Eestis 'vanaema', teistes läänemeresoome keeltes 'nisa; (naise)rind; udar'.

Ootuse vastaselt pole ISA juba välimuselt lastekeelset algupära. Ta on levinud paljudes soome-ugri keeltes: lapi *æčče* 'isa', mari *iza* 'vanem vend, isa noorem vend', mansi *äs* 'emaisa', ungari *ős* 'esiisa; igivana', varem siiski 'isa'; ja oli olemas juba soome-ugri algkeeles (**isä*); natuke erinev häälikuliselt on samojeedi keelte **äjsä*, mida on raske otseselt eelnevaga ühendada.

Hiljuti näitas soome germanist Jorma Koivulehto, et soome-ugri **isä* peaks olema indoaarja laen. Laenu lähtesõnaks on indoaarja **isa* 'isand, perekonnapea' (vanaindia *īs-*, akusatiiv *isam* 'isand, perekonna pea'). Koivulehto läheb veel kaugemale ja väidab, et senini tuletiseks peetud *isand* on hoopis iraani laen (vanaindia *isana* 'valitseja, isand'), algselt partitsiip verbist *īs-* 'valitsema, peremees olema'. Sõna *emand* moodustati hiljem läänemeresoome keeltes *isanda* eeskujul. Eelnevat toetavat ka asjaolu, et liide *-ntä* piirdus läänemeresoome algkeeles nende kahe sõnaga.

Nii nagu *ema* puhul, nii on ka *isa* kõrval mitu lastekeelest pärinevat sünonüümi. Tuntuim neist on TAAT, ka liivi *tāi* 'isa', vadja *tätto*, *tätta* 'isa', vepsa *tat*, *tata*, *tatōi* 'isa'.

Sama algupära on ÄTT (ka *att*) 'vanaisa, isa, vana mees'. Lastekeelsele päritolule osutab seegi asjaolu, et sarnaseid sõnu leiame erinevais keeltes: soome *ätti*, mordva *atā*, mari *e'ä*, udmurdi *ataj*, mansi *ätti*, handi *äti*, ungari *atya*, saksa *Atte*, *Ätti*, gooti *atta*, kreeka, ladina *atta*, tatari *ätä*, türki *ata*, vene *omey* jne.

Oma algupäralt lastekeelne on ka PAPA, eesti keeles küll üpris hiline saksa laen (juba Jannsenil 1850 „Sannumetojas”). Saksa sõna

pärineb prantsuse keelest, prantsuse *papa* on laen hilisladina sõnast *pāpa* ja see omakorda kreeka sõnast *páp(p)as*, mis peaks siis pärinema otse lastekeelest.

Muide, kreeka sõnaga hakati hiljem tähistama piiskoppi, patriarhi. III sajandi Roomas sai sõnast *pāpa* piiskoppide, abtide tiitel, hiljem nimetati kõige ülemat piiskoppi *pāpa pontifex*, siit tuleneb hilisladina *papes* 'paavst', mis keskalamsaksa *pawest* kaudu jõudis meieni lõpuks *paavstina*.

Kirjakeeles on tavapärase liitsõna *vanaisa* sünonüümiks seatud VAAR, mis võib ka tähendada vanameest. Pärit on ta Põhja-Eesti murrete lääneosast ja kirderanniku murdest ja on neis eestirootsi laen, võrdle eestirootsi *far* 'isa, vanaisa', rootsi *far, fader* 'isa', mis on põline indoeuroopa keelte isa märkiv sõna. Eesti keelde on ta jõudnud mitmel kujul: alamsaksa keelest saadi VADER 'ristiisa, ristiema', ladina ja saksa keelest PAATER, varasemas rahvakeeles ka tähenduses 'meieisapalve' (isegi *kass loeb paatrit* 'laseb nurru') ja 'roosikrants'. Kirjakeeles on *vaari* kasutatud ka liitsõnades *vaarisa* 'vanavanaisa' ja *vaarema* 'vanavanaema'.

Vaaril on ka paariline MOOR 'eit, (harvemini) ema', kuid mitte 'vanaema' nagu soome *muori*, päritolult samuti eestirootsi laen (eestirootsi *mor, rts mor, moder* 'ema') ja igivana indoeuroopa sugulussõna, mida on eri allikatest mitu korda eesti keelde laenatud. Saksa keelest saadi *mutt* 'eit', *mutter* (saksa *Muti, Mutter*), aga ka *mutter* (mutri) 'kruvimutter' (sks *Mutter(schraube), Schraubenmutter*).

Vanemast kirjakeelest leiame veel ühe *isa* sünonüümi. 1660. aasta Gösekeni sõnaraamatus on „Vater (pater) Issa, Taat, Kouw”, „An herr, wanna Kouw, Suur Issa”, „Gros Vatter Issa issa, wanna kouw”. *Kouw* on tänapäevane KÕU, praegu tähenduses 'äike, pikne', mis veel XVIII sajandi algul Vestringi sõnaraamatus oli kujul *kouk* 'Der Donner'. Murdesõnastik varasemat tähendust ei näi tundvat. Küll aga on Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus viidatud, et *vana kõu* oli tuntud Harju- ja Virumaal tähenduses 'vanataat, vanamees', Vaivara murrakus kujul *kouksu*, Wiedemanni sõnaraamatus tähendab Tartumaal *kõuk* 'isikut või olendit, kellest põlvnetakse'. Rahvalaulud tunnevad sõna *kõvekene*. *Kõuk* on tuntud ka soome keeles kujul *koukko* 'kummitus; karu, hunt, kiskja; täi; kogukas inimene'. Sõna on peetud enamasti balti laenuks: **kouka, *koukka* < balti (leedu *kaũkas* 'haldjas; kääbuslik', läti *kauks* 'haldjas', vanapreisi *caux* 'kurat'). Niisiis sugulussõnaks on *kõu(k)* saanud alles eesti keeles.

Tulgem tagasi algul kõne all olnud nelja sugulussõna juurde. Laiema keeleajaloolise analüüsi põhjal on selge, et need on olnud omased varasemale läänemeresoome sugulussõnade süsteemile, kaks nendest (*käli*, *nadu*) olid olemas juba soome-ugri keelte ajaloo silmapiiri lähedal paikneva uurali algkeele sugulussõnade peres. Soome-ugri keelte sugulussõnade süsteemid on läbi aegade muutunud. Vanemaid sõnu on asendatud uuemate laensõnade, tuletiste, lastekeelsete moodustiste ja liitsõnadega. Iidset süsteemist on kõige paremini säilinud need, mida läks kõnes tihti vaja, mille abil tavatseti moodustada tuletisi ja liitsõnu.

Kui me tahame väärtustada eesti keele omapära, iidset soome-ugrilist laadi, siis me ei peaks *näälü*- ja *kiidi*-taolisi sõnu kirjakeelest välja jätma. Keele rikkus seisneb ka tema käsutuses oleva sõnavara rikkuses, sünonüümide rohkuses ja mitmepalgelisuses. Haruldasemaid sõnu tuleb osata kasutada, kasutada nii, et konteksti kaudu saab kuulajale-lugejale mõistetavaks ka sõna tähendus. See aga sõltub juba kõneleja-kirjutaja suhtumisest oma emakeelde.

Hammasterannast Uusleitudmaani

Killuke eestlaste maailma avastamise loost

Peeter Päll

eesti keele instituudi vanemteadur

Tänavu möödub 150 aastat esimese eestikeelse maailmaatlaste ilmumisest. „Maa Kaardi-Ramat kus sees 16 Maa Kaarti” ilmus Pärnus 1859. aastal ja oli mõeldud täiendama M. G. Kauzmanni ja E. W. W. Schultzi koostatud „Koli-ramatu” 5. jagu „Keograhwi, ehk õppetud Ma-ilma surussest ja Ma-ilma madest” (1854). Vaid veidi varem oli ilmunud Berend Gildenmanni esmajoones õpetajatele mõeldud „Mailma made õppetud” (1849), esimene geograafiaõpik.

Seega said eestlased XIX sajandi keskel esimest korda nii põhjaliku ülevaate maailma rahvastest ja riikidest. Mõistagi ei olnud maailm ka enne tundmatu. Lähemaid ja kaugemaidki naabreid tunti juba ammu, kaudseks tunnistuseks kas või seegi, et selliste maade ja rahvaste nimed, nagu *Rootsi*, *Saksa*, *Vene* on ühised peaaegu kogu läänemeresoome keelte rühmale. Varase usulise kirjanduse kaudu said tuttavamaks püha maa Palestiina nimed ning XVIII sajandi lõpu kalendritest sai lugeda Vene-Türgi sõdade kirjeldusi koos Kagu-Euroopa kohanimedega. Otto Wilhelm Masingu Marahwa Näddala-Leht (1821–1825) avaldas samuti uudiseid kaugematest maadest. Kuid täielikumalt avanes maailm eestlastele alles alguses nimetatud väljaannetega.

Nii õpikud kui ka eriti atlas jäid kasutusele pikaks ajaks ja panid suuresti aluse sellele, kuidas eestlased võõraid kohti nimetama harjusid. Vaadeldes kõigepealt nimede kirjutusviisi. Kuni 1870. aastateni kasutati eesti keeles vana kirjavviisi, milles häälikute pikkust märgiti teisiti, kui oleme tänapäeval harjunud: vrd *sared* (loe: saared) ja *merri* (loe: meri). Seega olid ka atlase nimed vanas kirjavviisis.

Teine eristav joon oli see, et juba piiblitõlgetest peale oldi nimesid harjutud kirjutama muganenud kirjavviisis. Ei kasutatud võõrtähti (*c*, *q*, *v*¹, *x*, *y*) ja sõna alguses näiteks tähti *g*, *b*, *d*. Ei tuntud ka võõrhäälikuid

¹ Et eesti keeles kasutati tollal gooti kirja, siis kirjutati tavalistes sõnades *w*, jättes *v* üksnes võõrsõnadesse.

f ja š. Seetõttu võib tänapäeva lugejale lähtenimede äratundmine olla vaevaline, vrd *Kämbrits* 'Cambridge', *Klärwoo* 'Clairvaux' (Prantsusmaal), *Kotdori-mäed* 'Côte d'Or' (Prantsusmaal), *Leipsik* 'Leipzig', *Nissa* 'Niš' (Serbias), *Ohwen* 'Buda' (tänapäeva Budapesti osa, lähteks oli saksa nimi Ofen), *Okswort* 'Oxford', *Plimmaut* 'Plymouth', *Pordoo* 'Bordeaux', *Sankt Prantsisko* 'San Francisco', *Serburg* 'Cherbourg' (Prantsusmaal), *Sewwilt* 'Sheffield', *Sowia* 'Sofia' *Tsester* 'Chester', *Tsiwitawekkia* 'Civitavecchia', *Walangs* 'Valence', *Waröeri-sared* 'Fääri saared', *Wiladelwia* 'Philadelphia', *Witsi-sared* 'Fidži' jne. Huvitav baltisaksa mugandus on *Jenu* (saksa Genf, g-d hääldati *e* ja *i* ees sageli *j*-na). Atlases oli siiski ka neid nimesid, mida mugandati vähe või ei mugandatud üldsegi: *Brighton*, *Brüssel*, *Dantsig* 'Gdańsk' (lähteks saksa Danzig), *Dublin*, *Düsseldorw* 'Düsseldorf', *Utrecht*, *Wiesbaden*.

1854. aasta õpiku autori ja atlase redigeerija Schulzi loominguks võib pidada üht uut sarja eestikeelseid maanimisid, mille ta sai nii, et asendas saksa *-land*'i eesti *-maa*'ga ning pani nime põhitüve omastavasse käändesse, vrd *Irlant* > *Iri-ma* 'Iirimaa', *Jütland* > *Jüti-ma* 'Jüüti-maa', *Lapland* > *Lappi-ma* 'Lapimaa', *Livland* > *Liwi-ma* 'Liivimaa', *Schottland* > *Sotti-ma* 'Šotimaa'. Nii jõudis tänapäeva vormi muuhulgas Liivimaa kubermangu nimetus, mis varem oli olnud *Liivland*, *Lihwlandi-ma*, *Liflandi-mah* jne.

Õpiku ja atlase autorid olid sakslased ja mõistagi on nimekujuades märgata saksa mõjusid: *Düna-jöggi* 'Daugava', *Dünaburg* 'Daugavpils' (enamik Läti nimesid oli antud saksapäraselt), *Katarinenburg* 'Jekaterinburg', *Kotenburg* 'Göteborg' (vrd saksa Gothenburg), *Lüttih* 'Liège' (saksa Lüttich), *Siebenbürgeni-ma* 'Transilvaania' (Rumeenias),

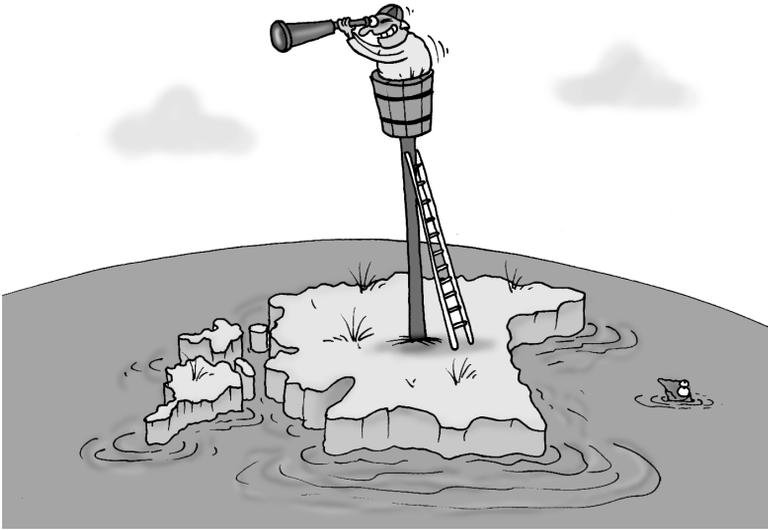
Teissi-jöggi 'Tisza' (saksa Theiß). Vahel ei tuntud juba varem kasutatud eesti nimesid, vrd *Abo* 'Turu' (Soomes), *Norwegi-ma* 'Norra' (*Norra-ma* on Masingul juba 1823). Ent saksa tavast kalduti ka mõnikord selgelt kõrvale, vrd *Austria-riik* (saksa Österreich), *Egiptus* (saksa Ägypten), *Grusia* (saksa Georgien), *Küprus* (saksa Zypern), *Moskwa* (saksa Moskau). Eeskujul saadi ladina keelest, nii kohaldati otse ladina maalõppu -ia: *Hispania* (vrd saksa Spanien), *Italia* (saksa Italien), *Sardinia* (saksa Sardinien), *Siria* 'Süüria' (saksa Syrien), *Sitsilia* (saksa Sizilien).

Hiinat oli varem kirjutatud *Sina-riik* (1811) ja *Kina-ma* (1854), atlas tuli kasutusele *Hina-riik*, mis on otsene mugandus saksa hääldusest (*China*). Paljud muudki nimed tulid sellal kasutusele enam-vähem tänapäevasel kujul, kui jätta kõrvale kirjaviisi erinevused, näiteks *Kap-lin* ja *Tsili* 'Tšiili' (1849 oli *Hile*, mis on ilmselt saksa Chile väärtõlgendus).

Päris mitu nime tõlgiti. Lähtekeeleks oli seejuures saksa keel. See seletab, miks on eesti keeles niisugune tore maanimi nagu Uus-Meremaa (esineb esmakordselt 1854: *Uus-Merre-ma*, vrd saksa Neuseeland). Tõlkenimed olid veel *Seltsi-sared* (Okeaanias), *Tulli-ma* 'Tulemaa' (vrd saksa Feuerland, hispaania Tierra del Fuego, mida paljud teised keeled ei tõlgi), *Waikne-merri* 'Vaikne ookean', *Üllem-järw*.

Küllap on pisut juhuslik, et kõik tõlkenimed ei jäänud püsima või tõlgiti hiljem teisiti. Näiteks *Hammaste-rand* on maa, mida tänapäeval tunneme Elevandiluurannikuna, *Mustmets* on aga tuntud saksa lähtenime Schwarzwald all. *Rebbase-sared* on praegu Foxi saared Alaska lähedal ja *Kipre-sared* (inglise *Navigators Islands*'i tõlge) on tänapäeva Samoa saared. Uus-Meremaaga oleks tore paariline Uusleitumaa (1854 *Uus-leitudma-saar*), ent praegu tunneme seda inglise nimega Newfoundland. *Uus-Jork* on nüüdne New York.

Kokku oli 1859. aasta atlas üle 1800 nime, 1854. aasta õpikus üle 800 nime, seega andsid need väljaanded eestikeelsele maailmapildile tõhusat lisa. Kui C. R. Jakobson 1868. aastal avaldas juba uues kirjaviisis „Veikese Geograafia ehk Maade teaduse käsiraamatu”, siis sai ta toetuda mõningale traditsioonile. Jakobsoni ideoloogia oli märksa radikaalsem ja kuigi temagi kirjutas nimesid häälduspäraselt (kohanimede kirjutamise reeglid olid toleaks ajaks selgeks vaidlemata), katsus ta seda teha võimalikult täpselt. Jakobson püüdis nimeses piirata saksapärasusi, muuhulgas propageeris ta lähtekeelseid nimesid, näiteks *Firenze* (varem *Wlorents* < saksa Florenz), *Milaano* (varem saksa Mailand), *Weneetsia* (mitte saksapäraselt Wenedig), *Kjöbenhawen* (mitte saksapäraselt Kopenhaagen), *Lisboa* (mitte Lissabon) jne. Sel otstarbel

Urmas Nemvaltsi illustratsioon

püüdis ta nimesid pigem ladinapärastada *ia*-lõpu abil, muuhulgas selgelt saksa tüvedele tuginedes: *Böömia* (saksa Böhmen, tänapäeva Čechy), *Helweetsia* 'Šveits', *Määria* ehk *Moraawia* (saksa Mähren, tänapäeva Morava), *Siibenbürgia* 'Transilvaania'. Sümpaatiat teiste rahvaste vastu reedab nimevalik isegi kaugemate maade puhul, näiteks Aafrikast kirjutades eelistas Jakobson kohalikke nimesid: *Bahar-el-Abiad* 'Valge Niilus', *Kahiira* (enne teda ja hiljem Kairo, ent vrd araabia Al-Qāhirah), *Kuaara jõgi* 'Niger', *Nianza järv* 'Victoria järv', *Saiire* ehk *Kongo*.

Kuigi suur osa nimekujusid kadus hiljem käibelt, võib siiski öelda, et enamik meie ajani säilinud mugandeist pärineb nimelt Jakobsonilt, sest tema andis need uue kirjaviisi kohaselt. Tsiteeritagu siin vaid A- ja B-algulisi nimesid: *Aafrika*, *Aasia*, *Ameerika*, *Anatoolia*, *Antiliibanon*, *Apuulia*, *Araabia*, *Armeenia*, *Assoorid*, *Austraalia*, *Baleaari* (saarestik), *Belgia*, *Boliivia*, *Brasiilia*, *Bulgaaria*.

XIX sajandi teine pool oli eestikeelse ajakirjanduse kiire arenemise aeg ning kõik need nimekujud leidsid sagedat kasutamist ajalehe-uudistes. Võib üsna kindlalt väita, et XIX–XX sajandi vahetuseks oli välja kujunenud rikkalik ja kindel eestikeelne maailmapilt, mis lubas rääkida paljudest maailma kohtadest emakeeles. Kui 1911. aastal kinnistus lõplikult reeglina kohanimed kirjutamine nende algkujul, siis saadi nentida ka, et küllalt paljud välismaa nimed olid eesti keeles juba „omapäraliselt välja arenenud”. Selle omapära põhja andsid meile XIX sajandi keskpaiga õpikud ja eestikeelne atlas.

Kas **metsavahel* tähendab muud kui *metsa vahel*?

Anni Jürine

Tartu ülikooli eesti ja soome-ugri keeleteaduse magistrant

Siinne artikkel käsitleb toimetamata kirjalikus keeles levivat suundumust – kaassõnaühendite norminguvastast kokkukirjutamist. Kuigi eesti keele kaassõnade üldreegli järgi kirjutatakse kaassõna käändsõnast, mille juurde ta kuulub, lahku, on selliste ühendite kokkukirjutamine küllaltki sage (nt *metsa vahel* asemel **metsavahel*¹). Artiklis analüüsitakse kooliõpilaste seas korraldatud katse tulemusi ja püütakse selgitada, kuivõrd on kokkukirjutamine levinud ja mis tegurid kokkukirjutamist soodustavad.

Analüüsitav keelematerjal pärineb nelja eesti õppekeelegraammatikaga kooli – Tartu Hugo Treffneri gümnaasiumi, Tallinna Mustamäe gümnaasiumi, Rakvere gümnaasiumi ja Taebla gümnaasiumi 8.–12. klassi õpilaste hulgas korraldatud katsest. Vastajatel paluti mitmesuguste kaassõnaühendite puhul otsustada, kas ühend kirjutatakse kokku või lahku, ning oma otsust ka põhjendada. Normingu järgi on kõigi ühendite puhul ainuõige lahkukirjutamine.

Kaassõnast, kaassõnaühendist ning katse ülesehitusest

Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses nimisõna juurde, andes sellele ligilähedaselt samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused², nt (*tee*) *ääres*, (*linna*) *kohal*, (*vihma*) *käes*. Kaassõnad on tekkinud nimisõnadest grammatiseerumise teel. Grammatiseerumine on protsess, mille käigus leksikaalsed üksused hakkavad teatud kontekstis täitma grammatilisi funktsioone³, muutudes oma tähenduselt abstraktsemaks ning tähistades mingi konkreetse objekti või nähtuse

¹ Tärn näitesõna ees tähendab ortograafiareeglitele mittevastavat kirjakuju.

² M. Erelt, T. Erelt, K. Ross, Eesti keele käsiraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000, lk 141.

³ P. J. Hopper, E. Closs Traugott, Grammaticalization. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, lk xv.

asemel hoopis suhet⁴ (*ema kand* > *ema kannul*). Uusi kaassõnu tekib keelde kogu aeg, kuid nagu igasugused muutused keeles on ka see protsess väga aeglane. Sarnaselt sellega, kuidas nimisõnadest on tekkinud kaassõnad, võib praegust kaassõnaühendite kokkukirjutamise suundumust käsitada uute liitmäärsõnade tekkimise protsessina (*pea kohal* > *peakohal*), sest kaassõnaühendite sage kokkukirjutamine annab märku sellest, et keelekasutajad tajuvad ühendit ühtse tervikuna ning arvatavasti tingib see ka uudse kirjapildi⁵.

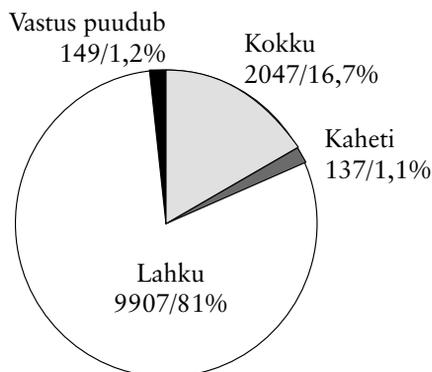
Kokkukirjutamist mõjutavate teguritena võiksid arvesse tulla asesõna eelnemine kaassõnale (*tema järel*) ja kaassõna suurem vanus, kokkukirjutamist takistavateks teguriteks aga pikema käandsõnaga moodustatud ühend (*kiriku kõrval*) või täiendi eelnemine kaassõnaühendile (*meie pea kohal*). Kõiki neid aspekte võeti küsimustiku koostamisel arvesse. Nii jaotati kaassõnad vanuse järgi kolme rühma, alustades vanimatest kuulusid uuritavate hulka kohakaassõnad (*vahel, peal, kohal, järel, kõrval*), viisikaassõnad (*kombel, viisil, moel, abil, toimel*) ja refereeringukaassõnad (*sõnul, väitel, soovil, hinnangul, andmetel*), küsitluslehel oli kokku 30 erinevat kaassõnaühendit (iga kaassõnaga 2 ühendit), millest 12 olid moodustatud asesõnaga ning 3 pikema sõnaga, 9 ühendile eelnes lauses täiend.

Tulemustest

408-l täidetud küsitluslehel oli kokku 12 240 kaassõnaühendiga lauset, neis kirjutati kokku 2184 kaassõnaühendit (17,8%). Kohakaassõnade puhul oli kokkukirjutamise protsent 18,8, viisi- ja refereeringukaassõnade seas oli kokkukirjutusi vastavalt 23,9% ja 9,5%. Küsitluse tulemusi illustreerib järgmine joonis.

⁴ B. Heine, T. Kuteva, *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk 3.

⁵ K. Habicht, P. Penjam, *Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsitus*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Tallinn, 2007, lk 53.

Kokku- ja lahkukirjutuste osakaal küsitlustulemustes

Kõige sagedamini kirjutati kokku ühendeid *metsa vahel* ja *pea kohal*, neid kirjutati kokku vastavalt 223 (54,7%) ja 222 (54,4%) korral. Muud sagedased kokkukirjutused olid *varga kombel*, kokku kirjutatud 197 (48,3%), *mehe moel* 173 (42,4%), *minu moel* 123 (30,1%), *sinu kombel* 117 (28,7%), *selle kõrval* 102 (25%). Kõige harvem kirjutati üheks sõnaks ühendid *auto järel* ja *mehe väitel*, neid kirjutati kokku vastavalt 6 (1,5%) ning 8 (2%) korral. Mõlemale ühendile eelnes lauses täiend. Andmed kõigi kaassõnaühendite kokku- ja lahkukirjutamise kohta on esitatud ka järgnevas tabelis. Paksus kirjas on esitatud sagedamini kokku kirjutatud ühendid, sulgudes on ühendile eelnenud täiend.

Kaassõnaühendite kokku- ja lahkukirjutamiskatse tulemused

Kaassõnaühend	Kokku		Lahku		Kaheti		Vastus arusaamatu	
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%
1) <i>aia vahel</i>	70	17,2	321	78,7	13	3,1	4	1
2) <i>metsa vahel</i>	209	51,2	183	44,9	14	3,4	2	0,5
3) <i>tema peal</i>	10	2,5	397	97,3	–		1	0,2
4) <i>(naise) kõhu peal</i>	22	5,4	383	93,9	1	0,2	2	0,5
5) <i>(meie) pea kohal</i>	209	51,2	183	44,9	13	3,1	3	0,8
6) <i>enda kohal</i>	18	4,4	385	94,3	2	0,5	3	0,8
7) <i>tema järel</i>	54	13,2	349	85,6	4	1	1	0,2
8) <i>(iga kahe) auto järel</i>	6	1,5	400	98,1	1	0,2	1	0,2

9) <i>selle kõrval</i>	91	22,3	303	74,3	11	2,6	3	0,8
10) <i>kiriku kõrval</i>	19	4,7	388	95,1	-		1	0,2
11) <i>(mehe) enda sõnul</i>	75	18,4	324	79,4	6	1,4	3	0,8
12) <i>naise sõnul</i>	54	13,3	348	85,3	3	0,8	3	0,8
13) <i>(selle) mehe väitel</i>	8	2	397	97,3	1	0,2	2	0,5
14) <i>ametniku väitel</i>	21	5,1	385	94,4	-		2	0,5
15) <i>kliendi soovil</i>	53	13	344	84,3	4	1	7	1,7
16) <i>nende soovil</i>	20	4,9	383	93,9	1	0,2	4	1
17) <i>minu hinnangul</i>	27	6,6	378	92,6	1	0,2	2	0,5
18) <i>þanga hinnangul</i>	55	13,4	345	84,6	5	1,2	3	0,8
19) <i>tema andmetel</i>	14	3,5	388	95,1	1	0,2	5	1,2
20) <i>(eelse) lehe andmetel</i>	36	8,8	362	88,7	1	0,2	9	2,3
21) <i>varga kombel</i>	186	45,6	206	50,6	11	2,6	5	1,2
22) <i>sinu kombel</i>	110	27	281	68,8	7	1,7	10	2,5
23) <i>(tema) enda viisil</i>	73	17,8	323	79,1	3	0,8	9	2,3
24) <i>naise viisil</i>	176	43,1	216	52,9	6	1,4	10	2,6
25) <i>minu moel</i>	116	28,4	276	67,6	7	1,7	9	2,3
26) <i>mehe moel</i>	164	40,2	227	55,6	9	2,3	8	1,9
27) <i>arvuti abil</i>	32	7,8	363	88,9	4	1	9	2,3
28) <i>(kodaniku) vihje abil</i>	29	7,1	367	89,8	3	0,8	9	2,3
29) <i>(suurenenud) rõhu toimel</i>	37	9	361	88,6	2	0,5	8	1,9
30) <i>selle toimel</i>	53	13	341	83,6	3	0,8	11	2,6
Kokku	2047	16,7	9907	81	137	1,1	149	1,2

Koha- ja refereeringukaassõna rühmades kirjutati täiendiga ühendeid sagedamini kokku kui asesõnaga kaassõnaühendeid: kohakaassõnade rühmas kirjutati üheks sõnaks 11,6% asesõnaga ühenditest ja 20,6% täiendiga ühenditest; refereeringukaassõnade rühmas olid vastavad näitajad 8,9% ja 10,4%. Asesõnaga moodustatud kaassõnaühendite kokkukirjutamise sagedus ületas täiendiga ühendite oma vaid viiskaassõnade rühmas, kus vastavad näitajad olid 22,8% ja 12%. Pikema käändsõnaga moodustatud kaassõnaühendeid kirjutati kõigis rühmades kokku ootuspäraselt harva: vaid 72 korral, mis moodustab 5,9% juhtudest.

Järeldusi

Küsitluse tulemuste põhjal näib, et hüpoteesid, mille järgi kaassõnale eelnev asesõna soodustab ühendi kokkukirjutamist ning täiend takistab seda, samuti eeldus, et vanemad kaassõnad leiavad sagedamini kokkukirjutamist, kõigil juhtudel ei kehti. Järgnevalt püüamegi selgitada, millistel tingimustel need tegurid siiski kokku- ja lahkukirjutamist mõjutada võiksid.

Niisiis kirjutati ootusvastaselt kõige sagedamini kokku viisikaassõna ühendeid, mis olid siinses valimis vanuselt keskmised. Hüpoteesi tõestavad aga asjaolud, et hilistekkelisi refereeringukaassõna ühendeid kirjutati kokku kõige vähem ning et sagedasemini kokku kirjutatud kaassõnaühendite seas esinevad vaid vanemad, s.t koha- ja viisikaassõnad. Ilmselt mõjutab kokkukirjutamist kaassõna vanus vaid mingil määral. Sama tuleb tõdeda ka täiendi ning asesõna rolli kohta: täiendi mõningast takistavat mõju tõendavad ka küsitletute kommentaarid, kus täiendi eelnemine ühendile oli sageli toodud lahkukirjutamise põhjuseks, samas ei takistanud see aga ka selliste kommentaaride autoreil mõnda täiendiga ühendit kokku kirjutada. Kindlaid otsuseid asesõna ja täiendi mõju kohta kaassõnaühendi kokkukirjutamisele ei saa teha ka siis, kui vaadelda konkreetseid kaassõnu, millest on moodustatud nii asesõnaga kui nimisõnaga, nii täiendiga kui täiendita ühendeid. Mõnel juhul on sama kaassõnaga asesõnalist ühendit kirjutatud enam kokku kui nimisõnalist (nt *enda sõnul* – 18,4%, *naise sõnul* – 13,3%), vahel vastupidi (*varga kombel* – 45,6%, *sinu kombel* – 27%). Sarnaselt tundub täiend vahel sõnaühendi kokkukirjutamist takistavat (*selle mehe väitel* – 2%, *ametniku väitel* – 5,1%), vahel soodustavat (*enda kohal* – 4,4%, *meie pea kohal* – 51,2%).

Millest siis kokkukirjutamine sõltub? Kas konkreetsest kaassõnast endast, olenemata tema vanusest ja muudest ülal nimetatud teguritest? See on võimalik, sest mõned kaassõnad (nt *kombel*, *moel*) kirjutati sagedasti kokku mõlemas ühendis, milles nad esinesid. Siiski on mõlemas ühendis kokku kirjutatud sõnade arv liiga väike tõestamiseks, et kokkukirjutamine sõltub otseselt konkreetsest kaassõnast, ning küsitluslehel ei olnud piisavalt erinevaid kaassõnu, et määrata kindlaks need, mida kiputakse eelnenud käändsõnaga kokku kirjutama. Niisiis võib järeldada, et teatud kaassõnaühendite kokkukirjutamine ei sõltu konkreetsest kaassõnast ega eelnimetatud teguritest, vaid pigem konkreetsest kaassõnaühendist ning sellest, kas seda ühendit tajutakse

ühtse ja lahutamatu tervikuna, millel on omaette tähendus. Ilmselt tajuti katses enim kokku kirjutatud kaassõnafraase (*metsa vahel, pea kohal, varga kombel, naise viisil, mehe moel, minu moel, sinu kombel*) liitsõnalaadsete tervikliku tähendusega üksustena ning nende erineva tähenduse rõhutamine tingiski teistsuguse kirja pildi.

Lõpetuseks

Küsitluse tulemustest võib järeldada, et eesti keeles valitseb käändsõna ja sellele järgneva kaassõnaga kokkukirjutamise suundumus. Kõigi kaassõnarühmade ühemõtteliste kokkukirjutuste arv 2184 (17,8%), eriti viisikaassõna ühendite kõrge, 23,9%-line kokkukirjutuse osakaal näitab seda selgelt.

Kokkukirjutamise esmaseks põhjuseks on teatud kaassõnaühendite tajumine ühtse (määrsõnalise) tervikuna, millel on keelekasutajate arvates teine, sageli metafoorne või üldisem tähendus. Asesõna esinemine ühendis ja eelnev täiend, samuti kaassõna vanus on pigem sekundaarsed tegurid, s.t ei mõjuta kokkukirjutamist nii oluliselt. Küsitletute kommentaaridest selgus, et enamik keelekasutajaid toetub kokku- või lahkukirjutamise otsuse tegemisel subjektiivsetele teguritele, nt loomulikule keeletundele, kaassõnareeglit oli mainitud vaid mõnel korral. Kindlasti mõjutab keelekasutajaid ka liitmäärsõnade eeskuju: kui näiteks sõna *kahevahel* tuleb tähenduses 'kõhklevas, nõutus olukorras' kokku kirjutada, miks ei võiks siis kokku kirjutada ka **metsavahel*, kui keelekasutaja tajub sellel muud tähendust kui ühendil *metsa vahel*?

Perekonnanimede päritolust ja moodustusviisidest Võrumõisa näitel

Kaisa Tammoja

Tallinna ülikooli vilistlane

Tänapäeval on perekonnanimi vaid isiku tähistaja ja on kadunud vahetu seos selle sõna või kohaga, millest nimi kunagi tekkis. Perekonnanimedes peitub väärtuslik informatsioon eestlaste ajaloo, kultuuri, olustiku ja mõttemaailma kohta. Keel muutub pidevalt ning paljud sõnad ja eesnimed, mida enam ei kasutata, on säilinud perekonnanimedes. Lembit Vaba on arvanud, et perekonnanimede päritolu eritelu pelgalt keeleteaduse võtete abil ei anna piisavalt usaldusväärset tulemust¹. Nimedes peituva informatsiooni leidmine ei ole kerge, vahel puuduva allikmaterjali tõttu võimatu. Paljude perekonnanimede seose kohanimega võib tihti tuvastada vaid põhjaliku uurimisega ning piirduda ei tohiks üksnes nimeloendiga, vaid töötada tuleks ka perekonnanimede panekule eelneva aja dokumentidega: vakuraamatud, varasemad hingeloendid, kaardid jm.

Artiklis on antud ülevaade Võrumõisa perekonnanimedest. 1826. aasta hingerevisjoni andmetel elas Võrumõisas 1033 inimest. Võrumõisa alla kuulusid järgnevad tänapäevased külad: Kääpä, Liitva, Kanamõtsa, Koroli, Lehemõtsa, Listaku, Loosu, Navi, Punsaku, Puusepä, Vagola, Valsiniidü, Võromõisa ja Võrosuu. 1866. aastal nimetati Võrumõisa ümber Võru vallaks.

Perekonnanimede panek Põlva kihelkonnas erineb enamikust kihelkondadest. Põlva kihelkonnas toimus nimede panek juba 1822. aasta suvel, oluliselt varem kui mujal Eestis. Nimepanekul ei tehtud vahel peremeeste ja sulasrahva vahel. Põlva koguduse pastor Schwartz arvas, et kuna kirjutamisel on uus kirikuraamat, oleks asjaajamise ühtluse huvides lihtsam, kui kõik Põlva kihelkonna inimesed saaksid perekonnanimed korruga. Üldiselt oli Võrumõisa elanikel nimevalikul

¹ L. Vaba, „Hellad nimed”. Ühest lätitaustalisest perekonnanimetüübist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49, 2004. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 50.

vabad käed ja seega näitavad analüüsi tulemused just talupoegade nime-eelistusi ja mõttemaailma.

Siinne kirjutis põhineb bakalaureusetööl², mille eesmärk oli teiste uurimuste taustal käsitleda Võrumõisa perekonnanimesid ja näidata nende seotust kohanimedega. Kuna perekonnanimede uurimise originaaldokumente ehk kihelkonnakohtule esitatud nimestikke ei ole Võrumõisa kohta säilinud, on töö kirjutamisel põhilisteks allikateks hingerevisjonid aastatest 1795, 1811, 1816 ja 1826, personaalraamatud (VII personaalraamat), vakuraamatud aastast 1744 ja 1805, kaardid ja Võru instituudi ajaloolise Võrumaa kohanimede andmebaas. Kõik artiklis käsitletud perekonnanimed on esitatud hingerevisjonides esinenud kujul.

Perekonnanimede päritolu

1826. aasta hingerevisjonis esines Võrumõisas 97 erinevat perekonnanime, neist seitsme nime päritolu jäi tuvastamata (*Hakmann, Hüps, Raitaar, Rizar, Sarnitz, Tarris, Waiveer*). Kui nimi ei ole tulnud kohalike isikunimest, ongi nimevaliku põhjuse leidmine raske. On võimalik, et neis peitub eesti praeguses keeles ja lähemais sugulaskeelteski unustusse vajunud tüvi. Paljud on kahtlemata üldisemalt tuntud sõnade, ristinimede ja võõrnimede häälikuliselt väga moondunud teisendid³.

Tuvastamata nime päritolu kindlakstegemiseks on vaja lisamaterjale ja -teadmisi. On motiive, mida on teadnud üksnes nime valija, kuid samas on ka motiive, mida on võimalik dokumentide ja kaartide abil selgitada – mõnikord piisab nime võtja perekonna ajaloo uurimisest (elukoht, amet). Võrumõisa perekonnanime *Kaepein* (tegemist on hingerevisjoni kirjutaja veaga ja perekonnanime originaalkujuks peaks olema *Kaeprin*) liigitas Andrus Saareste etümoloogiliselt läbinägematuks⁴. Tegelikult on aga lahendus lihtne: perekonnanime on võtnud Kääpa külas asuva *Rinni* talu peremees (*Kaepa* küla + *Rinni* talu). VII personaalraamatus (1817–1831) on perekonnanime kujuks *Käparin*.

² K. Tammoja, Võrumõisa perekonnanimed. Tallinn, 2006. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tallinna ülikooli eesti keele õppetoolis.

³ A. Saareste, Pilk eesti nüüdseile perekonnanimedele. – Eesti Üliõplaste Seltsi album X. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 1934, lk 98.

⁴ A. Saareste, Eesti liignimedest varemalt, nüüd ja tulevikus. Tallinn: Nimede eestistamise kesktöimkonna kirjastus, 1935, lk 139–148. (Äratrükk „ERK” 9/10.1934), lk 146.

Võrumõisa perekonnanimede seas on ainult mõned üksikud võõr- või segakeelsed nimed. Tuvastatud 90 nimest on eestikeelsed 85 ja saksa- või segakeelsed 5 nime. Ainsaks saksakeelseks nimeks oli perekonnanimi *Wald*. Segakeelsed perekonnanimed olid *Kammerson*, *Lukson*, *Mertson* ja *Reinwald*. Saksakeelsete ja segakeelsete nimede väikese arvu põhjusteks on ilmselt mõisnike pealesurutud nimede puudumine, autoriteetsete isikute (pastor J. G. Schwartz, praost J. P. von Roth, praost F. G. Moritz) eestimeelsus ja kindlasti ka Võru kaugus olulistest saksameelsetest keskustest.

Võrumõisa tuvastatud päritoluga 90 perekonnanime jagunevad nimelise algupäraga nimedeks (52 ehk 57,8%) ja apellatiivse ehk mittenimelise algupäraga nimedeks (38 ehk 42,2%). Koha- või isikunimele toetuvate nimede hulk võib tegelikult olla palju suurem, sest paljud apellatiivsed nimed võivad olla kunagised kohanimed, kuid seda ei olnud analüüsitud materjali alusel võimalik kinnitada.

Kohanimele toetuvaid nimesid oli Võrumõisas 46, neist 39 juhul oli perekonnanime aluseks talunimi (43,3%). Senised Eesti perekonnanimede uurimused on näidanud, et talunimedele toetuvate perekonnanimede tavaline osakaal mõisavaldades on 1/6–1/4. Seega võib nii suurt hulka talunimelähteseid perekonnanimesid lugeda erandlikuks. Kohanimedele toetuvate nimede seas eelistati kõige enam perekonnanime aluseks võtta talunimi (*Humma*, *Kiwwi*, *Loosu*, *Lukke*). Siia kuuluvad ka sellised perekonnanimed, mis on moodustatud küla- ja talunime liitmisel. Külanimedid võeti perekonnanimeks neljal (*Kaepasuu*, *Leetwa*, *Nawwi*, *Uddras*) ja loodusobjektide nimesid kolmel juhul (*Krebbetz*, *Körtemoetz*, *Sossaar*).

Talude nimed olid kasutajatele harjumuspärased ja neil oli kindel koht kogu senises nimetraditsioonis. Seega oli üsna suure nimevalikuvabadusega Võrumõisas talunimedest võetud perekonnanimede suur arv mõistetav. Talunimede hulk Eesti perekonnanimistus oleks olnud veel suurem, kui ettekirjutus, mis nimede panemisel kehtis, ei oleks suurt osa talunimedest välja lülitanud. Ettekirjutuse järgi pidid isad ja pojad võtma samad nimed, olgugi et igaüks neist võis olla peremees ja nende talud eri nimedega⁵.

Kokku oli Võrumõisas 1826. aastal 54 talul 27 erinevat nime. Korduvad nimed olid: *Loso* (6), *Kausta* (5), *Korroli* (6), *Meltza* (6), *Zoppa* (4), *Onaperra* (3), *Metzaro* (2), *Rinni* (2) ja *Soe* (2). Kuna Võrumõisas

⁵ E. Rajandi, H. Tarand, Meie perekonnanimede liigitamisest ja seletamisest. – Keel ja Kirjandus 1966, nr 7, lk 393–402.

oli korduvaid talunimesid palju ja mõnes ainulaadse nimega talus elas mitme suguvõsa esindajaid, kes soovisid talu nimest perekonnanime moodustada, siis pandi perekonnanimedeks talunimi nimetavas või omastavas käändes, nime moodustamiseks kasutati taanet, talu nimele lisati mingi liide või sõna vms. Sama talu nimest või samanimeliste talude nimedest saadi järgnevad perekonnanimed: *Kammeri* talu > *Kammer* ja *Kammerson*; *Kausta* talud > *Kaust* ja *Kaepakaust*; *Listago* talud > *List* ja *Listak*; *Loso* talud > *Loos*, *Loosu*, *Leoskkarris* ja *Looskarri*; *Lätti* > *Latt*, *Laett* ja *Laetlane*; *Meltza* talu > *Meltz* ja *Meltzar*; *Punsago* talu > *Punnsak* ja *Punnsar*; *Rinni* talud > *Rinne* ja *Kaepaein*; *Onaperra* talud > *Onno* ja *Onnoper*; *Zoppa* talud > *Zop* ja *Zopa*; *Zäihra* talu > *Zaehr* ja *Saraniit*.

Perekonnanimedeks ei võetud *Korroli*, *Meltzaro*, *Metzaro*, *Näcsi*, *Rautseppa*, *Soe*, *Udriko*, *Waski* ja *Zopajago* talude nimesid. Huvitav on see, et neist kolm talunime esines rohkem kui ühel talul. Põhjusi, miks neid talunimesid ei võetud perekonnanimedeks, võis olla mitu: perekonnanime oli pandud teistes mõisavaldades, peremees oli võtnud endise kodutalu nime või venna perekonnanime, valinud apellatiivset päritolu nime jm.

Talu- või külanimi võeti perekonnanimeks kas puhtal kujul, varieeritud (siia alla kuuluvad ka muus käändes kui nimetavas ja omastavas olevad nimed) või kombineeritud kujul. Vahel on perekonnanime moodustamiseks kasutatud kaht või enam eelnimetatud moodustusviisi. Suur osa kohanimedest (eriti talunimed) on omastavas käändes, seega võeti perekonnanimeks kohanime nimetava käände kuju (nt *Listago* talu < *Listak*, *Utra* küla < *Uddras*). Varieeritud talu- või külanimi oli näiteks perekonnanimes *List* > *Listago* talu, *Onno* > *Onaperra* talu, *Waggul* > *Waggoloo* talu, *Woerr* > *Werro Lukka* talu. Talu- või külanimedest kombineeritud perekonnanimed olid näiteks *Kaepakaust* (*Kääpä* küla + *Kausta* talu) ja *Kammerson* (*Kammeri* talu + *son*).

Isikunimele toetuvad nimed olid esindatud kas puhtal kujul (*Johann*, *Leosk*, *Pahl*, *Tinnus*) või oli nimele liidetud sugulussuhet märkiv *-son* (*Mertson*). Kombineeritud kujul esines üks nimi (*Reinwald*).

Võrumõisas oli 1826. aasta 22 taluperemehe perekonnanimi võetud elukohaks oleva talu või selle varasema nime järgi. *Loso* talu peremees Rhein võttis perekonnanimeks *Kiwwi* talu varasema nimekuju järgi (*Loso Kiuwi* talu). Rheinu *Korroli* talus elav vend ja *Kammeri* talus elav vennapoeg võtsid perekonnanime Rheinu eeskujul. Kumbki neist ei olnud peremehesisuses. Rheinu ja tema venna isa Jahn oli olnud

hoopis *Korroli* talu peremees, Seega ei võtnud kumbki poegadest nime kodutalu järgi. Põhjuseks võib olla see, et nimepaneku ajal oli kodutalul uus peremees ja seega võeti perekonnanimi vanima meessoost sugulase (Rheinu) eeskujul.

Talude endised peremehed (või nende järglased) olid võtnud perekonnanimeks oma kodutalu nime vähemalt neljal korral. Perekonnanime *Laett* päritolu on järgmine: nime võtjateks olid vendadest *Zäihra* talu peremees Jan ja *Näxi* talu peremees Johan. Nende isa oli 1795. ja 1811. aastal *Letti* talu peremees. Jan läks *Zäihra* tallu 1811. aasta revisjoniks ja Johan *Näxi* tallu 1816. aasta revisjoniks. Nende isatalu peremeheks jäi vend Hindrich. Hindrich võttis endale nime *Latt*.

Huvitav on perekonnanime *Trumm* päritolu. Nime võtja elas *Korroli* talus. 1744. aastast pärit vakuraamatus on kirjas talupoeg *Trummi Tomas*, kellel oli vaid 1/8 adramaad (EAA 567-3-187: 3p). Kuna hiljem (1795) sellist talunime ei esine, siis tõenäoliselt liitus väike talukoht kõrvalasuva suurema taluga. Ei saa olla ainult juhus, et 1744. aastal esinenud lisanimi on hiljem võetud ka perekonnanimeks. Ka kõrvalasavas vallas Väimelas on võetud perekonnanimeks *Trumm*. Väimelas oli aastal 1795 neli *Trummi* talu. 1795. aasta revisjonis (EAA 1865-2-62/13) ei ole neist taludest küll keegi Võrumõisa läinud, kuid omavaheline sugulus on võimalik, eriti kui arvestada seda, et lähestikku elanud mittesugulased sama nime võtta ei tohtinud.

Apellatiivse algupäraga perekonnanimedede seas oli kõige suurem hulk nimesid valitud loodussõnavarast (26 nime). Populaarsemad olid maastikuelemendid (14 nime): nt *Joeperra*, *Joeweer*, *Koiwsaar*, *Leppist*, *Pedastsaar*, *Puiemötz* ja *Sursaar*. Puude, taimede ja nende osade nimetusi peeti sobivateks perekonnanimedeks kaheksal korral (nt *Jallai*, *Koiwweer*, *Lep*, *Raach* (raag : raa 'remmelgas'), *Sibbol*, *Sok* (sokk : soka 'kuivanud soohein, kulu, sammal'), *Wahher*) ja taevakeha ühel korral (*Taehrt*). Linnunimesid võeti ainult kahel korral (*Kikkas*, *Möttus*). Huvitav on see, et hoolimata veekogude rohkusest ei leidu Võrumõisa perekonnanimedes mitte ühtegi kalanime. Ainus loomanimest tulnud perekonnanimi oli *Tarw*.

Eseme- ja tootenimetusi võeti perekonnanimeks kolmel korral: *Jüwata*, *Klaas*, ja *Parweots*. Perekonnanime *Jüwata* (jüvä : jüvä 'viljatera tuum, iva' ainsuse ilmaütlevas) päritolu võib seletada järgmiselt: nime võtja Peter elas *Loso* talus. Tema isa oli *Loso* talu endine peremees. Pärast isa surma sai 1811. aastal peremeheks teise talu perepoeg (lese lapsed olid talu juhtimiseks liiga noored). Nimevaliku motiivi ei ole

võimalik kindlaks teha, kuid võib oletada, et nime valik on seotud peremehesuisest tagandamisega ehk nimi viitab kellelegi, kel viljatera pole.

Ametinimetused ja nendega seotud sõnad on andnud kolm nime: *Aid* (nimevõtja isa oli mõisa aednik), *Kasak*, *Kirrotaja*. Iseloomustavad perekonnanimed olid *Mötshärg* ja *Waert*. Neile võib tinglikult lisada värvuse nimetused *Walge* ja *Wals*. Huvitav on see, et mõlemad värvused on väga heledad. Iseloomustavatest nimedest eraldab värvuseid see, et nii *Walge* kui *Wals* (valkjās, hele) iseloomustab pigem maastikku, loomi või esemeid kui inimest. Perekonnanime *Uets* on andnud arv ning *Röhm* on ainus abstraktne nimi.

Perekonnanimede moodustusviisid

Perekonnanimede võimalikke moodustusviise on üldse viis: laenamine, tuletamine, liitmine, taane ja kombineerimine⁶. Laenamine on perekonnanime allikaks oleva nime või nimelist traditsiooni mitte omava sõna (apellatiivi) ülevõtmine perekonnanimeks muutmata kujul. Tuletamine on perekonnanime allikaks olevast pärisnimest või appellatiivist perekonnanime moodustamine tuletusliite abil. Liitmise korral on perekonnanimi moodustatud pärisnime või appellatiivile teise nime või appellatiivi liitmisega. Taane on nimemoodustusviis, kus perekonnanimi moodustatakse pärisnimest või appellatiivist nii, et jäetakse ära aluseks oleva nime liigisõna või häälikuid ja häälikujärjendeid alusnime või -sõna lõpust. Taandeks on loetud ka nominatiivne taane, s.t genitiivi vormis alusnimi või -sõna pannakse nominatiivi ja saadakse perekonnanimi. Moodustusviiside kombineerimisel on perekonnanime moodustamiseks kasutatud kaht või enam eelnimetatud moodustusviisi.

Võrumõisa 90 tuvastatud perekonnanime seas olid eelistatuimad saamisviisid laenamine ja taane. Laenamise ja taandega oli kokku moodustatud 64 nime ehk u 71% tuvastatud nimedest. Muid moodustusviise oli vähem kasutatud.

Laenamise teel saadud perekonnanimesid oli 42. Nimevarast on laenatud 18 nime, neist 14 kohanimedest (nt *Humma* < *Humma* talu, *Körtemoetz* < Koordõmõts (mets), *Leetwa* < Liitva ~ Leetva küla, *Mattus* < *Lohso Mattuse* talu, *Nawwi* < Navi küla, *Sossaar* < *Soesaare* mets) ja isikunimedest 4 perekonnanime (*Johann* < Johan, *Leosk* < Leosk, *Pahl* < Paal, *Tinnus* < Tinnus). Sõnavarast oli laenatud

⁶ K. Henno, Eesti priinimed: Jaani kihelkond. Eesti Keele Sihtasutus, 2000.

24 perekonnanime (nt *Aid* < aid : aia 'aed', *Jallai* < jallai : jalaja 'jalakas', *Mõtshärg* < mõtshärg : mõtshärä 'metshärg', *Raach* < raag : raa 'remmelgas', *Uets* < üts : üte 'üks', *Wals* < valss : valsu 'valkjas, hele').

Tuletamise teel oli saadud kolm perekonnanime. Tuletamise aluseks oli vaid üks kohanimi (*Melzar* < *Melza* talu + *-r*) ja kaks apellatiivi (*Jöggeda* < jõgi + *-da*, *Jöggewa* < jõgi + *-wa*).

Lütmise teel saadud perekonnanimesid oli 14, neist viie nime aluseks oli pärisnimi (*Kaepasuu* < Kääpa küla + suu 'soo', *Lilloweer* < *Lillo* talu / isikunimi Lilo + veer 'ääres', *Mertson* < Mär + son, *Reinwald* < Rein + wald 'mets' sks, *Saraniit* < *Zäihra* talu + niit) ja üheksa nime aluseks apellatiiv (nt *Joeperra* < jõe + perra 'pära; tagumine ots', *Oijaweer* < oja + veer 'äär, ääres', *Parweotz* < parvö 'kari, salk; parv' + ots, *Puiemötz* < puiö 'puude' + mõts 'mets').

Taandega oli saadud 22 perekonnanime, neist 20 olid kohanimelist päritolu (nt *Krebbetz* < Kröbötski mets, *Melz* < *Meltsa* talu, *Onno* ja *Onnoper* < *Onaperra* talu, *Zaehr* < *Zäihra* talu) ja kaks apellatiivset päritolu (*Lepist* < lepestü 'lepik', *Tarw* < tarvas 'ürgveis').

Kombineeritud moodustusega perekonnanimesid oli üheksa, neist kaheksa nime aluseks oli pärisnimi (nt *Laetlane* < *Lätti* talu + lane, *Looskarri* < *Loso* talu + *Kari*: *Karja* (lisanimi), *Lukson* < *Werro Lukka* või *Meltza Lukka Jahni* talu + son). Apellatiivilähteste nimede puhul oli kombineeritud moodustusviisi kasutatud vaid ühel korral (*Pedastsaar* < pedästik 'männik' + saar 'salu, metsatukk').

Kokkuvõtteks

1826. aasta hingerevisjonis esines Võrumõisas 97 erinevat perekonnanime, neist seitsme nime päritolu jäi tuvastamata. Võrumõisa tuvastatud päritoluga 90 perekonnanime jagunevad nimelise algupäraga nimedeks (57,8%) ja apellatiivse ehk mittenimelise algupäraga nimedeks (42,2%). Koha- või isikunimele toetuvate nimede hulk võib tegelikult olla palju suurem, sest paljud apellatiivsed nimed võivad olla kunagised kohanimed, kuid seda ei olnud analüüsitud materjali alusel võimalik kinnitada.

Kõige sagedamini võeti perekonnanimeks kohanimi, seejärel valiti nimi loodussõnavara seast. Palju vähem võeti perekonnanimesid isikunimede või ametinimetuste hulgast. Kohanimelähtelisi perekonnanimesid oli rohkem kui kõiki teisi perekonnanimesid kokku.

Analüüs näitas, et üle poole Võrumõisa tuvastatud perekonnanimedest toetus kohanimedele. 1826. aastal oli Võrumõisas 54 talul 27 erinevat nime. Kuna Võrumõisas oli korduvaid talunimesid palju ja mõnes ainulaadse nimega talus elas mitme suguvõsa esindajaid, kes soovisid talu nimest perekonnanime moodustada, siis pandi perekonnanimedeks talunimi nimetavas või omastavas käändes, nime moodustamiseks kasutati taanet, talu nimele lisati mingi liide või sõna.

Võrumõisa elanikel oli nimevalikul üldiselt vabad käed ja seega näitasid analüüsi tulemused just talupoegade nime-eelistusi ja mõtte-maailma. Talude nimed olid kasutajatele harjumuspärased ja neil oli kindel koht kogu senises nimetraditsioonis. Seega oli üsna suure nimevalikuvabadusega Võrumõisas talunimedest võetud perekonnanimede suur arv mõistetav.

K e e l e n õ u a n n e

Kas ja kus kasutada isikulist *poolt*-konstruktsiooni?

Krista Kerge

Tallinna ülikooli üld- ja rakenduslingvistika dotsent

Poolt-tarind on eesti keeles ammune tarind, kuid on tunda, et võõrkeeled on tema kasutust alati mõjutanud. Näiteks eesti kirjakeele korpust uurides leiame seda tarindit palju siis, kui eesti kirjakeele avalikud kasutajad olid oma hariduse saanud veel saksa ja peamiselt vene keeles: 1890-ndate ajakirjanduses on teda täpselt kolm korda enam kui 1930-ndate Eesti Vabariigi ajal. 1960. aastate vaimne sula kahandab selle tarindi osatähtsust veelgi, nii et 70-ndate ajakirjanduskeeles on *poolt*-tarindeid kaks korda vähem kui 30-ndatel. Kui asjakohaseid korpuseandmeid joondiagrammina kirjutada, lisab arvuti sinna ka nn trendijooned. See näitab, et kuni 1970-ndateni on suundumus sõltumata kõikumistest selgelt *poolt*-tarindi vähenemise suunas. Edasi on pidevalt näha tõusutendentsi.

Prestiižikad võõrkeeled mõjutavad eesti keelt paratamatult. Ühe mõjurina on nüüdisajal näha seda, kuidas inglise isikuline passiiv kipub meiegi keeles suurendama isikulisi väljendeid tarindiga *kelle poolt*. Vaadake, kuidas see mõju toimib.

Eesti keeles on vaba sõnajärg. Lause teemaks tõstetakse see element, milleni jutt on jõudnud. Nii on uus info lause lõpus ja tuntud info lause algul. Näiteks jutustagem Narva ajaloost:

Üks ilusamaid linnu oli esimeses Eesti Vabariigis NARVA. SELLE VANA LINNA hävitasid VENE VÄED.

Esimese lause fookuses, s.o lause lõpus tuuakse uue informatsiooni sisse Narva nimi. Tekstiga edasi liikudes ei kasuta eestlane enam normaallause tüüpilist sõnajärge KES MIDA TEEB: teist lauset alustatakse hoopis sihitise *selle vana linna*, lisades uue infona teate selle kohta, mis linnaga edasi juhtus. Selle *hävitasid Vene väed*. Uue lause fookuses on tegija, teisisõnu: alus on toodud lause lõppu.

Inglise keeles on n-ö fikseeritud sõnajärg: reeglid on ranged, teksti kulus ei saa lause teemaks tõsta lause seda liiget, milleni jutt on jõudnud: asjakohane liige tuleb muuta lause grammatiliseks aluseks. Meie näite teinigi lause peab järelikult algama alusega ja seepärast on inglise keeles vältimatu nn subjektiline passiiv:

The town [Narva] was destroyed BY RUSSIAN FORCES.

Igal keelel seega omad reeglid ja vahendid. Üks keel ei saa aga teist mõjutada, kui tolles endas puuduvad mõjutajaga analoogilised vahendid. Eesti keeles on *poolt*-konstruktsioon aja jooksul kujunenud kohaväljendist ka isikut väljendama, vrd:

Pärnu poolt tuli teade, et... ja Katrini poolt tuli teade, et...

Üsna loomulikult kõlavad laused, nagu *Minu poolt on sulle kingituseks suusad* või *Tema poolt ei tulnud mingit vastuseisu*.

Praegusel kopi-pasta-ajal kipub *poolt*-tarindi kasutust asjatult laiendada ka meie oma seaduskeel. Miks? Seadused on üldistavad ja sageli seepärast umbisikulisel, nad ütlevad: *asja tehakse nii*, nt

Sotsiaalmaksu makstakse töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult, kuid mitte vähem kui eelarveaastaks riigieelarvega kehtestatud kuumääralt proportsionaalselt sellel kuul töötatud ajaga, järgmistel juhtudel...

Kui nüüd ametnik seadust vahendab, kopeerib ta selle lause otse elektroonilisest Riigi Teatajast oma teksti ning lisab tegija, tehes kohendusi minimaalselt või üldse mitte, nt

Sotsiaalmaksu makstakse TEIE TÖÖANDJA POOLT töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult, kuid mitte vähem kui eelarveaastaks riigieelarvega kehtestatud kuumääralt proportsionaalselt sellel kuul töötatud ajaga.

Lause saab sel moel väga kohmakas. Kui tegija on lauses olemas, siis tuleks umbisikulisust vältida (*Tööandja maksab sotsiaalmaksu töötajale või teenistujale kuu eest makstud tasult...*).

Tartu ülikooli tekstiuurija Reet Kasik on kirjutanud, et Eesti ajakirjanduses antakse muude maade kõrval tavatult palju sõna poliitikutele ja ametnikele. Nii toovad nad oma keeleharjumused ka rahva ette. Aga emakeelt omandame tekstidest – see keel, mis meie ümber kõlab, tundubki õige.

Ametnike ja poliitikute kohmaka ja kantseleiliku keelekasutuse eeskujul on umbisikulises vormis isikulised laused üsna laialt levinud igasugusesse keelepruuki. Google'i otsing andis nt 2006. aasta juunis vastuseks üle 2,3 miljoni *poolt*-tarindi, millest sirvimisi osutusid isikuliseks umbes pooled. Selle artikli kirjutamise ajal oli sama otsingu tulemus juba 6,4 miljonit. Muidugi on leitu hulgas ka väljendeid *kelle-mille poolt* (mitte vastu) ja kohatarindeid, nagu *siit poolt kandist*. Isikuliste tarindite osatähtsus näib aga järjekindlalt tõusvat.

Erand on vahest vaid meie loomulik igapäevakeel – veel ei öelda *Tulen täna hiljem koju, sest minu poolt käiakse poest läbi* vms. Soovitsaksin noortel püüda igapäevastele lausetele toetudes kaaludagi, mis on keeles loomulik. Nii on võimalik vältida kroonulikku keerukust. Toon ühe ametiteksti halva lauseehituse näite ja võrdluseks lihtsama sõnastuse.

HALVEM: *Intervjuudest ilmneb, et töötajate ootus ministeeriumile oleks organisatsioon, mis hoolib töötajaskonnast, kus oleks väljaarendatud motivatsioonisüsteem, tööülesannetega tasakaalus tasu, tunnustamine ja tagasiside juhtkonna poolt.*

PAREM: *Intervjuudest ilmneb, et töötajad ootavad ministeeriumilt niisugust organisatsiooni, kus juhtkond hoolib töötajaskonnast, pakub neile väljaarendatud motivatsioonisüsteemi ja tasakaalus töötasu, annab tagasisidet ja jagab tunnustust.*

Neid näiteid, kus kroonulik stiil osutab väga kohmakat lausestust, on ametitekstides kole palju.

Kas *poolt*-tarind on ebavajalik?

Ükski tarind, mis keeles olemas on, ei ole ebavajalik. Kurb ongi vaid see, kui meie kirjakeel mingitel mõjutustel kohmakaks ja asjatult keerukaks muutub, nagu eelmist osa lõpetavas näites.

Üsna loomulikuks on *poolt*-tarind muutunud täiendina kasutatud tegusõnaühendites, nagu *riigi poolt tunnustatud õppekava* või *tööandja poolt kindlustatud töötaja*. Vahel on *poolt*-tarind täpsem just seesugus-

tes ühendites: kui te räägite vanaema kootud kinnastest, siis on juristi jaoks väga tähtis, kas mõtlesite *vanaemale kuuluvaid kootud kindaid* või *vanaema poolt kootud kindaid*.

Vältida saab mõnd *poolt*-tarindit siis, kui jutt käib kindlast asutusest või organisatsioonist, komisjonist või organist. Näiteks ei ole vaja rääkida *komisjoni poolt 23. märtsil 2007 vastu võetud otsusest*, sest seal ei võta otsuseid vastu keegi peale liikmete. Seega aitab meid välja omastav (*komisjoni 23. märtsi 2007. a otsus*).

Vahel on aga vaja säilitada tegusõna või kasutada tema tuletist – näiteks *turvavööde kasutamine väikeautode sõitjate poolt*. Siis aitab tihti välja kohakääne:

*komisjonis 23. märtsil tingimisi vastu võetud otsus
turvavööde kasutamine väikeautodes.*

Ja mis sa ära teed, keeles toimib ka üsna kaudseid reegleid. Näiteks võiks oma firmat vabalt reklaamida lausega *Meie teenused on igati tasemel*, aga psühholoogiliselt tunduvad inimesele mõned sõnad väga olulised (näiteks see, et ma teenuseid auväärset *pakun*) ja viisakam tekst on omakorda ikka argisest pikem. Nii reklaamibki firma end keeleinimese silmis pisut keerukalt: *Meie poolt pakutavad teenused on kõrgetasemelised*.

Andkem andeks ja... mõelgem siiski, kas ja millal. Õige ja harjumuspärane ei ole alati ühtviisi hea.

E m a k e e l k o o l i s

Kirjandi keelest ja stiilist

Kersti Lepajõe

Tartu ülikooli eesti keele lektor

Heaks kirjutajaks peetakse seda, kes oma uudse ja põneva mõttekäigu suudab sõnastada selgelt ja arusaadavalt ning kõitvalt ja isikupäraselt. Just kõitvus ja isikupärane väljendusviis on need tegurid, mis lugeja teksti juurde naelutavad ja lugemisest elamuse teevad.

Kuidas siis saavutada, et kirjutatav kõitvaks lugemisvaraks muutuks? Keelekasutus on alati valikute tulemus, olgu tehtud valik teadlik või alateadlik. Kuidas terviktekst üles ehitada, kuidas teha lauset ja millist sõnavara seal kasutada, sõltub teksti eesmärgist, aga suuresti ka ühiskonnas väljakujunenud kultuuritavade ja -normidest. On iseenesest mõistetav, et kirjalikus tekstis ei kasutata krõbedamaid väljendeid ega liiguta vööst madalamal. Need on kindlaks kujunenud keeletavad, mille vastu ühiskonna suhtlusviise tajuv inimene ei eksi.

Teksti keele ja stiili valiku määrabki suhtlusolukord ja selle ametlikuse või mitteametlikkuse aste. Suhtlusolukordade tüüpilisus kinnitab keelevahendite valiku. See, mis sobilik sõprade seltskonnas, ei pruugi olla sobiv ametlikus keelekasutuses. Stiili ja sõnavara valik sõltub ka avaliku ja isikliku vahekorra. Kuid veelgi enam sõltub keelekasutus tekstiliigist, st inimestel on tavaks kasutada keelt ühesugustes olukordades ühesugusel viisil. Ilmeksimatult tunneb lugeja ära muinasjutu, uudise, reportaaži või reklaamteksti – nende keelekasutuse viis on sedavõrd juurdunud, et lugejale näib, nagu mingit muud võimalust polekski.

Koolis õpitav ja õpetatav tekstiliik – kirjand on pika aja jooksul kindlaks kujunenud temaatilise sisu, struktuuri ja kasutatavate keelevahenditega. Eelkõige on kirjand kooližanr, milles kirjutaja, lähtudes teemast, väljendab oma mõtteid, arvamusi, tundeid ja elamusi ning seob need kindlaks kompositsiooniliseks tervikuks. Riigieksami üldnõuetes on öeldud, et eksamikirjand on arutlev, st õpilane peab esitama probleemi, analüüsima seda, oma seisukohti põhjendama ja järeldusi tegema. Kui teksti põhiülesandeks on kirjutaja arvamuse või hinnangu vahendamine või seisukohavõtt mingi probleemi suhtes, siis sellise teksti kirjutamistavad viitavad kõige enam argumenteeriva teksti tunnustele. Argumenteeriv tekst vastandab, sisaldades endas tervet hulka kontrastiivseid väljendeid, modaalverbe (*võib, peab*), tingivat kõneviisi, suur osa on eitava tähendusega lausetel. Järelikult mõjutab tekstitüüp ka stiilivahendite valikut.

Asjalikku arvamust saab esitada, kasutades kirjakeele sõnu ja vorme. Normikeele kasutamine avalik-ametlikus suhtluses, mida ka koolikirjand esindab, pole aga enam ammu iseenesest mõistetav, sest noorema põlvkonna normi- ja stiilitaju hägustavad kirja- ja kõnekeele põimumine netisuhtluses, meedia ja reklaami keelekasutustavad. Nii on muutunud või muutumas kogu põlvkonna keeletaju, sest keelt ei õpita mitte ainult õpikutest, vaid ikka elust enesest. Ja see tähendab, et kirja- ja kõnekeele registrid on segunenud ja nende eristamine muutub järjest raskemaks. Nii on muutunud tavaliseks, et kirjandites on hulgaliselt laia tähendusväljaga üldsõnu. Näiteks on verbidest sagedased *olema, tegema, minema, tulema, panema, jääma*, üldnimisõnadest esinevad tihti *asi, aeg, töö, koht, värk*. Üldsõnade rohkust seostatakse sellega, et kiirel tekstitegemisel on üldise tähendusega sõna kergem kasutada kui konkreetset ja täpsemat, aga teisalt on üldsõnade suur kasutussagedus seotud suulise keelekasutussituatsiooni tüüpiliste joontega, mille puhul on suhtlejad samas aegruumi punktis. Samas aegruumis suheldes hakkavad kaasa mängima žest, pilk ja muud mitteverbaalsed vahendid, aga ka kõne all olevate objektide olemasolu suhtlussituatsioonis. Muidugi ei tähenda eespool öeldu, et neid sõnu täielikult vältida tuleks, küll aga tasuks enne kirjutamist mõelda, mis iga *tegemise* ja *minemise* taga on. Muidu jäävad kirjandites valitsema mittemidagiütlevad konstruktsioonid, nagu *tuleb teha ja tegutseda, et maailm paremaks muutuks*. Laia tähendusväljaga nimisõna *asi* mõjub samuti vahel sobimatult. Töödest ilmneb, et *asjaks* võib nimetada pea kõike – tööd, raha, armastust, kooselu, sõda, kunsti jm.

Mõned näited kirjanditest:

Üldjoontes on sõda üks kõige kurjemaid ja halvimaid asju siin maailmas. Sellega kaasnevast massilisest tapmisest hullemat asja polegi olemas.

Arvan, et inimest mõjutavad kõige rohkem kaks asja: seadused ja ühiskondlik arvamus.

Argikeelsusele ja kantseliidile viitavad fraasid *paika panema, miski läheb peale, tänasel päeval, hetkel on miski, antud teemal, kellegi poolt tehtud*. Sellised väljendid on meedia kaudu sedavõrd loomulikuks muutunud, et nende stiiliväärtust enam ei tajuta. Kui lõpmatult *pannakse paika prioriteete või täna pole meil veel asjad selged*, siis millest tegelikult räägitakse? Tühisõnade tagant kumab lugejaga manipuleerimine.

Veel on kirjandiparandajatele silma jäänud *saama*-tulevikuga liialdamine. *Maiilmas saab kõigil tulevikus olema parem* on üsna tavaliseks muutunud konstruktsioon. *Saama*-tulevikku kohtab sageli tele- ja raadiointervjuudes, see on pigem tunnuslik suulisele kui kirjalikule keekekasutusele. Kuna eesti keeles grammatiline tulevik puudub, siis võõrkeelte mõjul on hakatud seda asendada *saama*-tulevikuga. Keelehoole on sellesse taunivalt suhtunud, sest tuleviku konstrueerimine oleviku vormi abil on eesti keeles igati loomulik nähtus ja pole põhjust uusi grammatilisi vahendeid kasutama hakata. Aga üha üldisemaks muutuv *saama*-tuleviku kasutamine räägib sellele seisukohale vastu. Keel muutub ja võib-olla saab peagi taunitavast täiesti loomulik keekekasutusviis.

Kõnekeelsusele on iseloomulik sõnade lühenemine – *aint, tegelt, kuda, suht* võivad olla kõnekeeles tavalised, aga need on ainult kõnekeeles sõnad. Selliste sõnade kandumine kirjakeelsesse teksti on märk halvast stiilist ja keeletajust.

Paronüümiast ehk sarnassõnadest tulenevad stiiieksimused on seotud kindlate sõnapaaridega: *enne – ennem, vahel – vahest – vast, järgi – järel, samas – samal ajal, enamik – enamus, peale – pärast, õieti – õigesti*. Selliseid sõnapaare pole kuigi palju ja nende tähendus ja kasutusvaldkonnad oleks mõistlik ära õppida.

Kõiki eelnimetatud karisid saab vältida, sest teksti on alati võimalik ümber sõnastada nii, et kulunud keelendid ja stampväljendid sealt välja jäävad. Ja ikkagi sõltub sõnade valik teksti eesmärgist, teemast ja kontekstist – sama sõna võib teistsuguses kasutuskeskkonnas saada hoopis uue stiilivärvingu ja nii on mõnes kasutusväljas *paika panema* ja *peale minema* või *saama*-tulevik täiesti paslikud. Näiteks on täiesti

normaalne ajaleheartikli pealkiri „Eesti hakkab Venemaaga piiri paika panema”. Ja kui metsanädala avaürituseks oli näitus „Mets läheb peale”, siis on sellise markeeritud sõnavaliku tinginud vajadus äratada tähelepanu. *saama*-tuleviku kasutamine on näiteks täiesti loomulik lauses „Kas saad täna varem töölt tulema?” Ja pettunud armastaja võib öhata „Ma ei saa sind iial mõistma!”. Niisiis tingivad sõnade valiku teksti teema ja kontekst.

Hea stiili nõuetega ei sobi kokku *sina*-passiivi ehk nn geneerilise *sina* kasutamine. Sellise *sina* abil viidatakse tavaliselt kõneleajale endale, kuulaja on siin kaaskogeja, samasuguse kogemuse subjektiks nagu kõneleja. *Sina*-passiivi puhul on üldistatakse oma vaatepunkt ja üritatakse lõhkuda piire kõneleja ja kuulaja vahel. Kui suulises kõnes on see ilming vastuvõetav, siis kirjalikku teksti geneeriline *sina* ei sobi.

Mõned näited kirjanditest:

Ja kui seesama asi, mis teistele on sündinud, sulle enesele kaela tuleb, on see hoopis teine asi. Kuidas sa ikka elad, kui sissetulek ära kaob.

Kuidas sa suhtud ümbritsevasse, sinu mõttemaailm – kõik see kujuneb välja varases noorukieas kodus.

Kui oma sõnadest teksti ilmestamiseks väheks jääb, võetakse appi võõras sõna. Oma väidete tõestuseks ja seisukohtade kindlustamiseks tuuakse kirjanditekti teiste autorite kõnet refereeringute, viitamiste ja tsitaatide näol. Ka see on stiilivõte. Tsitaadi või viite valik peab aga sobima kirjanditekti. Paljud kirjutajad näivad arvavat, et tsiteerimine on töö kohustuslik osa. Kindlasti pole see nii. Tsiteerida on põhjust vaid siis, kui autori sõnastusviis on sedavõrd ilmekas ja asjakohane ja kirjutaja tekstiga kooskõlas, et seda on mõttekas oma teksti tuua muutmata kujul. Tsiteerida võib ka siis, kui kirjutaja tahab kommenteerida autori hoiakuid ja vajab selleks täpset lähtekohta. Muudel põhjustel pole tsitaati kasutada otstarbekas, parem on töös refereerida kellegi seisukohti või viidata neile. See aga eeldab, et lugeja refereeringud ja viited omaks võtab, et ta tunneb neid tekste, millele viidatakse. Enamasti tunnebki lugeja viited ja refereeringud ära, sest samasse kultuuri-ruumi kuuludes on orienteerumine ühises tekstiruumis üsna loomulik. Tihti tekib stiilihälve aga siis, kui refereeringud on ebamäärased – *üks kirjanik on öelnud, üks psühholoog on väitnud*. Sellised ebatäpsed refereeringud ei loo seost kirjutaja ja lugeja maailmade vahel ja jätavad ka tekstidevahelised seosed ebamääraseks. Parema oleks töödes sellisest refereerimislaadist loobuda.

Kirjandi stiil moodustub paljudest keelelistest vahenditest: ka fraasi pikkus, lauseehituslikud võtted kujundavad teksti stiili. Lühike lause on sobiv konkreetse tegevuse nimetamiseks, pikk lause aitab järgida kõiki mõttekäigu nüansse, avab teksti mitmetahulisemalt. Millist lausetüüpi valida, sõltub kirjandi teemast. Ainult lühilausest koosnev kirjand jätab aga kirjutajast kehva eneseväljendusoskusega inimese mulje.

Stiil ja sõnavara moodustavad kirjandi hindest 15 protsenti. Maksimumhinde saab siis, kui teksti sõnastus on ladus, täpne ja isikupärane, sõnavara on rikkalik ja mõistete ning terminite kasutus õige. Kehvemini läheb sel, kelle sõnastus on algeline, sõnavara piiratud või kes ei tee vahet eri stiilide ja suulise või kirjaliku keelekasutuse vahel. Ja ikkagi pole stiil väärtus omaette, vaid ta peab olema harmoonilises seoses teksti sisu ja ülesehitusega ning nende keelekasutustavade, mis meie keeleroomis valitsevad. Kui tekstiga õigupoolest midagi öelda pole, siis ei aita ka kõige säravam sõnakasutus või isikupärane stiil.

Kool valmistab noort inimest ette tööeluks ja kõige muu hulgas peaks andma talle ka arusaamise erinevatest tekstiliikidest ja teksti tegemise tavadest. Aga kõike koolis ei õpi.

Nikolai Rummelilt ja Johannes Valgmalt eesti keelele ja koolile

Viivi Maanso

Tallinna ülikooli dotsent

Mullu täitus sajand kahe omal ajal väga tuntud ja tunnustatud keele- ja koolimehe – Nikolai Rummeli (14. V 1908 – 6. V 1983) ja Johannes Valgma (4. VII 1908 – 1. I 1975) sünnist.

Nende elus ja saatuses on mõndagi ühist: suhteliselt tagasihoidlikud pereolud ja tahe edasi püüda, ühel ja samal ajal sama eriala õpingud ja õpetajakutse. Juba esimesel töökümnendil ilmusid mõlemalt esimesed õpperaamatud: Johannes Valgmalt gümnaasiumi I klassi tarvis „Aleksis Kivi ja tema suurteos „Seitse venda”” (1935), Nikolai Rummelilt „Kirjavahemärkide õpik ja harjutustik” algkooli vanematele klassidele ja keskkoolile (1939). Õpilaste mälestustes kajastub lugupidamine ja poolehoid noorte õpetajate vastu; head tööd kinnitas ka mõlema edutamine koolijuhiks. Kool oma probleemidega jäi mõlemale südamelähedaseks ka siis, kui olude muutumisel oldi sunnitud direktori kohalt lahkuma.

Palju ühist oli ka nende kahe mehe vaadetes, vaieldamatult ühine oli kiindumus oma rahvasse ja emakeelde, armastus ja huvi raamatu, eriti luule vastu ning soov panna õpilasedki huvituma keelest ja kirjandusest ning oma mõtteid korrektselt ja mõnusalt väljendama. Just tolle viimase eesmärgi ja soovi saavutamiseks käisid nad paljuski kõrvu, olenemata sellest, kas nad töötasid üheskoos pedagoogika uurimise instituudis teaduritena või eri paigus noortele teadmisi jagades – Rummel mõnda aega töölisnoorte¹ koolis ja veel pensionipäevilgi üldhariduskoolis, Valgma Tallinna pedagoogilises instituudis eesti keelt õpetades.

Valutades südant õpetuse nigelate tulemuste pärast, otsisid mõlemad visalt võimalusi, et halba paremaks muuta. Nad kogusid ise ja lasksid üliõpilastel koguda õpilastöödest kümneid tuhandeid vigu, süstematiseerisid ja analüüsisid neid, püüdes selgusele jõuda, kust king kõige enam pigistab. Nad otsisid raskemate ainelõikude kohta paremaid meetodilisi lahendusi ja katsetasid neid, tegid kokkuvõtteid ja tõid ilmsiks võimalikke veapõhjusti, pärisid õpetajailt ja õpilasteltki

¹ Tänapäeva mõistes täiskasvanute kool.

arvamusi. Meenutagem siinjuures, et oli aeg, kus töövahendiks oli tavaline käsikirjutusmasin, kus kirjutatus parandused ja *lõika-paiguta* polnud võimalikud ning tulemused tabelistati ja töödeldigi arvelaual, paremal juhul arvutuslükatil.

Õpetamisel pöörasid mõlemad suurt tähelepanu näitlikustamisele, mis tollal tähendas, et õpetaja pidi meetodikute soovitatud skeemid ja tabelid kandma klassis eksponeerimiseks käsitahvlile; hiljem andsid nad välja seinatabeleid ka trükituna. Meetoodilistes kirjutistes rõhutasid mõlemad süsteemikindla, õpilaste erisugust edukust arvestava ja kord-korralt keerukamaks muutuvate harjutuste süsteemi olemasolu, samuti nii pideva kui ka perioodilise, nn tsüklilise kordamise vajadust. Mõlemad pidasid oluliseks pakkuda õpilastele huvitavat, mitmekülgselt ja juurdlemist nõudvat tööd.

Kahe keelemehe olulisi ühisjooni oli ka uskumatu produktiivsus õppe- ja meetoodilise kirjanduse loomisel. Nikolai Rømmeli bibliograafias on enam kui 60 nimetust õpikuid-töövihikuid või nende uus-trükke, Johannes Valgmal koguni üle 80 väljaande üldhariduskoolidele (arvestamata mõlemal pimedaille kohandatud õpikuid). Neile lisandusid muidugi meetoodilised juhendid jm trükised, kõnelemata ulatuslikest meetoodilistest käsitlustest kogumikes ja pedagoogilises perioodikas.

Eraldi esiletõstmist väärivad töövihikud. Teatavasti oli Eestis juba 1930. aastail mitmes aines, sealhulgas ka eesti keeles kasutusele võetud töövihikud. See töövorm oli aga Nõukogude aja alguses „kodanliku igandina” lubamatuks tunnistatud – pidi ju enamikus aineis joonduma NSVL-s üleliiduliste õpikute järgi. PTUIs² kui uurimisasutuses hakkasid Valgma ja Rømmel algul koostama ja levitama katsetöövihikuid, mille põhjal suudeti hästi näidata sellise õppevahendi kasulikkust. Järjest enam huvi hakkasid tundma teistegi ainete õpetajad ja just PTUI teadurite, eeskätt eestikeellaste algatuse ja katsetatavate töövahendite otstarbekuse tõestamise tõttu võideti eesti kooli töövihikud tagasi.

Õpilaste keeletasemest ja vigadest ülevaate saamine, katsetused, küsitlused ja nende tulemuste analüüs sundis meetodikuid juurdlema, kas ehk kogu meie emakeeleõpetus ei vaja muutusi. Johannes Valgmalt ilmus Nõukogude Õpetajas, toonases õpetajate lehes, pea järjestikku kaks kirjutist, mille küsimusvormis pealkirjad („Kas suur tarkus mõneks aastaks või oskused kogu eluks?” oktoobris 1965 ja „Grammatika või elav keel?” jaanuaris 1966) kutsusid õpetajaidki üles arvamust avaldama. Autor ise pidas keskastmes vajalikuks kujundada hea lugemis-

² Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut.

oskus ja omandada tähtsamad ortograafia- ja interpunktsioonireeglid, tarbetuks aga kõike seda, mida keele kasutamisel otseselt rakendada ei saa, s.o sõnaväldet ja astmevaheldust, tuletusliiteid, nominatiivset ja genitiivset liitumist. Mõni aasta hiljem ilmus Nikolai Rimmelilt väikeraamat „Eesti keel õpilase pilguga” (1971), kus ta mitmekesise katse- ja küsitlusmaterjali alusel analüüsis halva edukuse põhjusi ja emakeeleõpetuse ebakohti, kritiseeris liigseid reegleid ning pakkus metoodilisi võimalusi ja ülesandeid, et muuta aine huvitavamaks ning õpetus tulusamaks. Olulisi põhimõtteid oli siin vajadus arvestada keelevaistu, mille olemasolu tõestas autor omalaadse katsega, lastes õpilastel käänata ja pöörata nn olematu keele sõnu. Aeg on tõestanud paljude nende seisukohtade õigsust.

Ühised huvid ja eesmärgid, sageli ühine töögi mõne õpiku koostamisel või näitvahendi kavandamisel ei tähendanud kaugeltki kahe mõttekaaslase ja sõbra omanäolisuse puudumist, seda nii töödes-tegemistes kui ka isiksuseomadustes. Üldhariduse emakeeleõpetuse problemaatikaga tegelemise ja õppekirjanduse koostamise kõrval süvenes Rimmel suuresti ka kirjanduse õpetamise metoodikasse ja pakkus oma ulatuslikes kirjutistes käsitletavaile kirjandusteostele uudseid lähene-misi; mõnda aega luges ta kirjandusdidaktikat ka tulevastele õpetajatele. Valgma oli eeskätt kirjanduse nautija. Tema luulearmastusest olid teadlikud kõik, kellega ta kokku puutus: rohkeid meeldejäanud värsse armastas ta deklameerida oma üliõpilastele, aga eesti luuleklassika esitamisega aitas ta sisustada ka õpetajate meeskoori kontserte.

Keeleteadlasena on Nikolai Rimmel end jäädvustanud mahuka, detailidesse laskuva deskriptiivse uurimusega „Sõnajärjestus eesti lauses” (1963), mis põhineb tohutul materjalil – kogu toonaseks ilmunud eesti kirjandusel, trükkis avaldatud murdetekstidel ja rahvajuttudel, aga ka kõnekeele näiteil Eesti Raadio ja keeleinstituudi kogudest. Lisades ülevaatlíkustas autor eesti varasemad sõnajärjekäsitlused ning heitis pilgu ka lähemate sugulaskeelte sõnajärjestusele. Johannes Valgma oli enam rakendusteadlane, kes püüdis oma lihtsate ja ülevaatlíke üldsusele määratud väljaannetega parandada keelekasutuse taset. See töö tipnes 1968. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikaga”, mida koostama ta ka oma sõbra Nikolai kaasa kutsus. Süsteemipärasest, kõiki keeleõpetuse külgi ning lisaks ka lühidalt keele olemust, eesti kirjakeele arengut jms käsitlevast väljaandest kujunes mitmeks aastakümneks ainus kooli-grammatikaist üle ulatuv ja väga laialt kasutatav keelekäsiraamat.

Hinnates väga head stiili ja nõudes oma õpilasteltki head sõnakasutust, ei soostunud Remmel ometi, et selle õpetamine, n-ö sõnastus oleks õppekavas kuidagi fikseeritud: stiiliküsimuste käsitlemiseks pidavat iga õpetaja ise leidma kohase aja. Valgma seevastu pidas sõnastusõpetust ülioluliseks ning tema osavõtul valmisid sellesisulised töövihikud üldhariduskoolile ja õppevahendid kõrgkoolile.

Kord rohke materjali põhjal mingisuguse tõdemuseni välja jõudnud, oli Remmel oma soovitustes ja taotlustes väga järjekindel ning ta seisukohti oli raske – kui mitte võimatu – muuta. Valgma seevastu oli alati vastuvõtlik kõigele uuele. Nii koostas ta programmõppe ideede levikul kõrgkoolile ortograafia ja hiljem ka morfoloogia programmeeritud harjutustiku ning pakkus keskkoolilegi ülesandeid tabelkontrolli kasutamiseks.

Iseloomultki tundusid Remmel ja Valgma olevat lausa vastandlikud. Nikolai oli tõeline uurijakarakter, tohutult usin materjali koguja, tõsine süveneja, analüüsija ja süstematiseerija, mis mõnikord viis ehk mõneti meelevaldsete järeldusteni. Esmapilgul tundus ta olevat kinnine, morn, nõudlik ja pisut hoolimatu; tema sügavus ja südamlikkus tulid ilmsiks alles hiljem. Johannes Valgma oli tüübilt üpris vastandlik. Ta sobis ja lävis esimesest hetkest alates kõigiga, oli avatum, arutelu- ja koostöövalmis kellega tahes ja valmis ka oma seisukohtadest taganema, näiliselt sõbrast muretum, pealiskaudsemgi.

Ma pole kunagi olnud Nikolai Remmeli ega Johannes Valgma õpilane, üliõpilane ega kuulunud ka nende lähisõprade ringi. Kuid mul on olnud meeldiv võimalus neid tundma õppida endaga samasuunalises tegevuses pedagoogika uurimise instituudis ja haridusministeeriumi ainekomisjonis, nendega koos programmi ja õppekirjandust koostades ja mõnegi küsimuse üle vaieldes, põhiliselt aga neid kuulates ja nende tekste lugedes. Nagu nende õpilased, tean ja mäletan siiani öeldistäite tüüpnaidet, et *hobune on koduloom* ja et eesti keeles on olemas *oda-*, *kalju-* ja *raske*-sõnad ning olen õpetanud oma õpilastelegi, mille poolest erinevad *venna raamat* ja *pildiraamat*. Ja loomulikult on nn *Valgma-Remmeli käsiraamat* mu raamaturiiulil nagu kindlasti paljudel teistelgi minuvanustel eesti filoloogidel nelja aastakümne kestel üsna kulunuks kasutatud. Kõige selle põhjal valmisidki eelnenud read.

Paljud sellest, mis emakeeleõpetuse vallas on muutunud tänapäeval tavaliseks – töövihikud ja mitmesugused skeemid, õpilaste ise-seisev töö ja õpiülesannete individualiseerimine, tüüpsõnad kokku- ja

lahkukirjutamisel, õpilaste mõtlemise ja mõtteväljenduse arendamine keeletunnis; omaaegselt lihtsam ja vähem ulatuslik keelemõistestik ja -reeglistik põhikooli õpikuis jm – kinnitab Nikolai R Emmeli ja Johannes Valgma metoodiliste arusaamade õigsust ja kõneleb nende võimest näha ja tajuda seda, mis hea keelekasutuse saavutamisel ja õpilasisiksuse kujundamisel emakeeleõpetuse vahendusel on kõige tarvilikum. Ehk oleks nüüdisõpetajalgi kasulik aeg-ajalt tagasi pöörduda selle juurde, mis Nikolai R Emmel ja Johannes Valgma on omal ajal kirja pannud – kui mitte järeletegemiseks, siis mõne küsimuse üle järelemõtlemiseks ometi.

Huvitatuil on võimalus Nikolai R Emmelist ja Johannes Valgmast kui meie keele hoidjaist ja õpetajaist, keele uurijaist ja õppejõududest, koolijuhtidest ja igati mõnusatest inimestest rohkem teada saada 2008. aasta lõpul ilmunud mälestuskogumikest.³ Neist võib lugeda pisut sedagi, mida need mehed kunagi ise on kirja pannud.

³ Keele- ja koolimees Johannes Valgma. Artikleid ja bibliograafia. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 2. Tallinn: TLÜ kirjastus 2008; Nikolai R Emmel eesti keelele ja koolile. Artikleid ja bibliograafia. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 3. Tallinn: TLÜ kirjastus 2008 (võimalik osta Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi büroost, Tallinn, Narva mnt 29).

Ü l e v a a d e

Võistlus ... emakeeleoskuses?

Krista Kerge

Tallinna ülikooli üld- ja rakenduslingvistika dotsent

Emakeelepäeval antakse Eestis tavakohaselt autasusid kirjanikele, kelle teosed meie mõtteruumi aasta jooksul enim arendanud. Vahend, mille abil seda ruumi arendada, on meie emakeel, eesti keel. Ja just selsamal päeval jagatakse igal aastal autasusid ka õpilastele, kes on eesti emakeele oskuses parimad – võetakse kokku õppeaasta algusest väldanud emakeeleolümpiaad.

Tavapäraselt on emakeeleolümpiaadide korraldajaks olnud Tartu ülikool. Paari aasta eest tehti aga otsus, et eesti keelt õpetavad riigiülikoolid võiksid olümpiaadikorralduse suurt koormust jagada: ühel aastal toimub emakeelevõistlus Tartus, teisel Tallinnas. Koordineerija rollis on alaliselt TÜ teaduskool. 2008/09. õppeaastal korraldas võistlust esimest korda Tallinna ülikool – täpsemalt selle eesti keele ja kultuuri instituut. Tänavuse, **24. emakeeleolümpiaadi** teema oli „**Toimiv keel ja tekstimaailm**”. Olümpiaaditoimkonna ja žürii tööd juhtis TLÜ eesti keele professor Jüri Viikberg, praktilisemat korraldust aga siinkirjutaja koos Kristiina Rannega.

Olümpiaadiaasta teema kuulutatakse välja emakeelepäeval. Võistlus toimub kolmes vanuseastmes, eraldi VII–VIII, IX–X ja XI–XII klassidele, ning mitmes voorus. Koolivoorud on septembrist detsembrini ning teemakohased ülesanded on emakeeleõpetajate koostada. Piirkonnavor on tavakohaselt jaanuari lõpus ja sel on kaks vormi: *ülesandevooru* viivad läbi kohalikud ainesektsioonid või EES osakonnad, ülesanded koostab koordineeriv ülikool. Kahes vanemas astmes võib

aga edasi pääseda ka *uurimuse* kaudu, mis saadetakse ülikooli žüriile. Olümpiaadi üleriigilisse lõppvooru 13.–14. märtsil pääseb noorimatest ülesandevooru kaudu 20 õpilast, kahest vanemast astmest aga võrdsest 15 parimat nii ülesandevooru lahendajatest kui ka uurimustöö autoritest.

Parimatest parimad üle Eesti

Koolivoorude jaoks koostavad linna või maakonna ainesektsioonid mitmel pool ülesandeid koos. Nii tagatakse, et laste edasipääs on ühesugusel alusel. Siiski pole kohalikud edasipääsuvõimalused sarnased. Näiteks Tallinnas jätab tihe konkurentsiseel sellest võimalusest ilma paljud noored, kel ehk eeldusi oleks; mõnes väiksemas paigas pääseb keskusesse võistleva poolteist korda enam noori. Teisalt tuleb just väiksemate keskuste suurt emakeelehuvi tervitada, sest seal on igal kultuurisündmustel märksa suurem kaal ja tähendus.

Tihe seel tuleb ette niikuinii, sest kõik piirkonnavaooru tööd saadetakse koordineerivasse ülikooli, kus võrreldakse kõigi selle voo-ru parimate punktikaalu (eriti muidugi neid töid, kus punktisumma lähedane või võrdne, aga subjektiivselt hinnatavate osade aspektist ka muid). Uurimusi hindavad ainult ülikooli õppejõud.

Mõnegi maakonna parimad ei pääsenud piirkonna ülesandevoo-ru edasi, kuid kodus kuningas olla on esiteks ise suur au ja teiseks korvasid seda puudust samade maakondade uurimistööd. Nii sai eri teid pidi lõppvooru seekord Tallinnast 21, Lääne-Virumaalt 13, Pärnu- maalt koos Pärnuga 10, Harjumaalt 6, Tartumaalt ja Tartust kokku 6 ning Viljandimaalt koos Viljandi endaga samuti 6 õpilast; Saaremaalt sai edasi 5, Hiiumaalt 4, Ida-Virumaalt 3, Jõgevamaalt ja Raplamaalt 2 õpilast; ühe õpilasega olid esindatud Järvamaa ja Võrumaa. Välja valitud 80-st jäi haiguste tõttu lõppvoorust kõrvale kolm last (igast vanuseastmest üks).

Kõik lõppvooru pääsenud on Eesti parimad – aitäh noortele ja õpetajatele! Parimatest parimad lõppvooru tulemuste järgi leiate tabelist 1. Kõigi vanuseastmete võitjad said kirjastuse Avita stipendiumi (3000 kr). Iga astme kolm parimat said TLÜ stipendiumi (2000, 1500 ja 1000 kr), 4.–6. koha pälvinutel on võimalus kinkekaardiga ise osta 500 kr eest raamatuid. Vanima astme viiele parimale on igas suunas konkurentsita lahti Tartu ülikooli ukсед, Tallinna ülikool kaalub niisama

avarate võimaluste loomist (eeliseid vastuvõtul on 1.–5. kohale tulnutel ka praegu). Nii parimaid õpilasi kui ka nende õpetajaid pidasid hinnaliste raamatutega meeles TEA, TLÜ Kirjastus, EKSA, Emakeele Selts ja Akadeemiake. Nende väljaandeid said valida ka kõik teised lõppvoorus osalenud. Olümpiaadi tervikuna rahastas HTM. Aitäh kõigile toetajatele!

Tabel 1. Paremus kõigis vanuseastmetes

KOHT	NIMI	KOOL	KL	ÕPETAJA
1.	Malle Poola	Veeriku põhikool	8.	Riin Raadla
1.	Liisa-Helena Lumberg	Tallinna 21. kool	10.	Seoriin Jõgise
1.	Rosina Savisaar	Vanalinna Hariduskolleegium	12.	Priit Kruus
2.	Mariliis Räis	Osula põhikool	8.	Merili Küppar
2.	Gert Siniloo	Pärnu Ülejõe gümnaasium	10.	Mari Raidmets
2.	Mirjam Parve	Vanalinna Hariduskolleegium	11.	Krista Nõmmik
3.	Kadri Eek	Tallinna inglise kolledž	7.	Merle Kaldjärv
3.	Kärt Lindlo	Kunda ühisgümnaasium	10.	Tiina Vanatoa
3.	Dage Särg	Miina Härma gümnaasium	12.	Ivika Hein
4.	Kairi Janson	Tootsi põhikool	7.	Reet Pulk
4.-5.	Johanna Salu	Tallinna inglise kolledž	10.	Virve Maasik
4.-5.	Anneli Sandre	Kiili gümnaasium	10.	Tiina Arumeel
4.	Marian Heinat	Saaremaa ühisgümnaasium	12.	Rita Ilves
5.	Katrin Kullo	Tallinna Mustamäe gümnaasium	8.	Kaire Pihelgas
5.	Kärt Kanger	Tallinna inglise kolledž	12.	Merle Kaldjärv
6.	Liisi Sünd	Kohtla-Järve Järve gümnaasium	8.	Mai Teetlok
6.	Anna Grete Paalberg	Tallinna 21. kool	9.	Külliki Kaju

6.	Taavi Toomasson	Miina Härma gümnaasium	11.	Reet Volmer
7.-8.	Nele Kütüts	Pärnu vanalinna põhikool	8.	Eve Hirvela
7.-8.	Eliisa Ülevain	Tallinna 21. kool	7.	Sanne Haab
7.	Kerli Puusepp	Loo kool	10.	Ebe Talpsepp
7.	Laura Uustulnd	Saaremaa ühis- gümnaasium	12.	Mia Rand
8.	Karl Erik Esko	Viimsi kool	10.	Kirsi Rannaste, Ülle Pinnonen
8.	Kati Pino	Tallinna reaalkool	11.	Mirja Särg
9.	Johanna Maarja Tiik	Miina Härma gümnaasium	8.	Ivika Hein
9.	Liisa Otstak	Kärdla ühis- gümnaasium	10.	Ellen Epner
9.	Liina Klammer	Rakvere era- gümnaasium	12.	Tiina Ervald
10.–11.	Heleri All	Tootsi põhikool	7.	Reet Pulk
10.–11.	Minna Kilumets	Gustav Adolfi gümnaasium	8.	Ülle Salumäe
10	Ott Matiisen	Kose gümnaasium	10.	Ene Hiietamm
10.	Merle Must	Nõo reaal- gümnaasium	11.	Heily Soosaar

Lisaks otsustas TLÜ žürii auhinnata piirkonnavooru parimaid **uurimistöid**. Tulemused olid järgmised.

11.–12. klass

1.	Kertu Ausing	Kadrioru saksa gümnaasium	12. kl	õp Elle Veigel
2.	Kaisa Rahuoja	Tallinna 32. keskkool	12. kl	õp Eha Aare
3.	Katre Tamm	Tamsalu gümnaasium	11. kl	õp Mare Viks, Aime Tops

9.–10. klass

1.	Kristiine Kukk	Tallinna ühisgümnaasium	10. kl	õp Aili Tarvo
2.	Greta Raidma	Tallinna inglise kolledž	9. kl	õp Merle Kaldjärv
3.	Kertti Merimaa	Sindi gümnaasium	9. kl	õp Kersti Jürgenson

Parimad andmekogud (9.–12. klass)

Marili Vosmi	Gustav Adolfi gümnaasium	10. kl	õp Ülle Salumäe
Kadri Käver	Tallinna reaalkool	11. kl	õp Mirja Särg

Ergutusauhinnad (9.–12. klass)

Kea Mei	Haljala gümnaasium	9. kl	õp Külli Heinla
Elina Einholm	Haljala gümnaasium	9. kl	õp Külli Heinla
Kaili Olgo	Jõgeva ühisgümnaasium	10. kl	õp Helge Mari- puu
Kati Pino	Tallinna reaalkool	11. kl	õp Mirja Särg
Rachel Juudas	Viljandi maagümnaasium	11. kl	õp Aili Kiin
Helen Hoolma	Pärnu ühisgümnaasium	11. kl	õp Elga Raadik
Kadri Aruoja	Tallinna Väike-Õismäe gümnaasium	12. kl	õp Liina Lut- sepp
Laura Uustulnd	Saaremaa ühis- gümnaasium	12. kl	õp Mia Rand
Eha Mäesalu	Viljandi C. R. Jakobsoni nim gümnaasium	12. kl	õp Erika Rummel

Eraldi tõsteti esile Kadrina keskkooli VIII klassi õpilaste vabatahtlikke uurimusi (autorid Anni Tedremaa, Annika Paavel, Indra Andronova, Keith Lemendik ja Kertu Roonet; õp Merike Lillemägi). Need osutusid väga headeks, kuid ei saanud reeglite järgi vanemates astmetes võistelda. Veel tuleb nimetada, et põnevaid uurimusi oli ka nende hulgas, kes auhinda ei saanud – keda vedas alt napp teoreetiline alus, keda tulemuste vähene üldistusaste, keda viitamise vead, keda ... juhendamise puudulikkus (viimast kohtas siiski vaid paari töö juures).

Toimiv keel ja tekstimaailm ülesannete taga

Artikkel ei ole nii pikk tekst, et lubaks analüüsida piirkonna- ja lõppvooru kõiki ülesandeid. Allpool vaadatakse lühidalt, missuguseid teadmisi ja oskusi eeldati ja mis laadi tekstide põhjal töötati. Kommenteeritud on pigem seda, mis raskusi teeb.

Piirkonnavor

Kõigis vanuseastmetes toetusid ülesanded aja- ja ilukirjandustekstidele, noorimatel sealhulgas luuletus. Vanematel astmetel lisandus veebitekste (reklaam, kommentaarid) ja esseistikat, tabelleid ja jooniseid. Noorimatel olid alustekstid ja ülesanded järjestikku koos, vanematel astmetel esitati tekstipakk eraldi. Mõlemal oli iga teksti kohta nii teksti- ja keeleteadmiste ülesandeid kui ka lühemaid kirjutisi. Et selle voo ülesanded leiab Google'i otsinguga mitme maakonna kodulehtedelt, ei peatuta neil siin pikemalt. Kriitikat pälvisid erinevad asjad. Keegi näiteks pahandas selle üle, et tekstivalikus oli „jubedate lohisevate lausetega Tammsaare”, teine riidles, et noortekeskond Poogen pole mingi koht, kust ilukirjandustekste valida. Õnnetuseks kõigile oli vanimate ühes ülesandes eksitav trükiviga – *tekst 2* selmet *tekst 3* –, mis osutas, kui vajalik oleks ülesannete koostajatele piirkonnavoru korraldaja mobiilikontakt (ise võttis ühendust vaid osa maakondi). Üks kriitika põhjusi oli asjaolu, et XI–XII klassi ühe ploki mediatekstid sobinuks oma keskkonnahoiu läbiva teemaga (alternatiivsed energiaallikad) paremini muu aine olümpiaadile. Siiski, neile toetatud ülesanded kontrollisid oskust seostada lugeja ja kirjutajana tüübilt seotud ja sidumata tekste ning vastakaid seisukohti ja eri pooli toetavaid faktiandmeid, teha mitme teksti põhjal üldistusi ja toetada oma vastused kindlal eesmärgil kord detailidele, kord tervikule. Väga raske olnuks leida selleks sobivaid ilukirjandustekste (mida töös tuli samuti kasutada).

Vanima astme tööde parandamise juures oli ka huvitavaid vaidlusi. Näiteks paluti õpilastel eristada arvamusoos fakte ja arvamusi, kuid paaril parandaval komisjonil oli tähelepanuta jäänud ülesande täiendause (fakte ja arvamusi, *millega autor oma seisukohta põhjendab*) ning nii saadi fakte tekstist kokku eeldatust hoopis enam. Parandajate tagasiside andis aga koostajate rühmale väga suure kogemuse mõistmaks, kui lai on tekstide – just ülesannete kui tekstide – tõlgendusruum. Kogemusest õpime kõik: õpetajad julgemini aktsepteerima tõlgendusi, mida koostajad pole ette näinud, ja koostajad enam ette nägema eri eelteadmiste, hoiakutele ja mõtteviisidele toetatud tõlgendusi. Just piirkonnavoru ühtlaseks parandamiseks on see vajalik, sest paaris kohas polnud õigeks loetud midagi, mida võti ette ei näinud. Lisaks andis noorima astme piirkonnavoru kogemuse, et võistlustöö ei tohi olla lihtne – esimese kümme konna edasipääseja leidmine läks sujuvalt, kuid siis tekkis juba liiga tihe rebimine ning teatud piirist alates oli üle

Eesti võrdse arvu punkte kogunud vist neliteist õpilast. Kõige õnnestunum ja testina piisava eristusjõuga tundus kokkuvõttes selle vooru X–XI klassi töö.

Uurimused, mis piirkonnavooru osana TLÜ-sse saabusid, pakuvad ehk enim huvi, kuid see on terve omaette artikli teema. Koos tööde analüüsiga vajab ka uurimustöö kirjutamine veel mitmel pool ning olenemata Tartu-kollegide värskest ja kõigile kätte juhatatud käsiraamatust ja meie enda vägagi detailsest juhendist¹ põhjalikku käsitelu, mis jõuab ehk Oma Keele järgmisesse numbrisse.

Lõppvoor

Olümpiaadi lõppvõistlus toimus 2009. aastal kahes osas. Peatun sellel pikemalt, sest toimikond on otsustanud töid mitte avalikustada. Tutvustame ülesandeid lähiajal õpetajatele infopäevade raames ja valikuliselt, sest nende koostamine oli väga mahukas vabatahtlik töö – jäägu autoritele õigus ülesannete olümpiaadijärgse kasutamise üle ise otsustada.

Nn keelepool testis kõigepealt Karl Martin Sinijärve arvamustöö põhjal kõigil astmetel peamiselt keeleteadmisi. Noorimas astmes oli Sinijärve vahendatud ning otsiti vahenduse ja autorihääle suhte mõistmist (mis osutus pähkliks), vanamoelisi sõnu, võrdlusi, piltlikke väljendeid, võõrsõnu ja nende tähendusi, loovalt moodustatud sõnu ja nende kontekstitähendust ning tekstis vahendatud pealkirju (mida kõike osati suhteliselt ebaühtlaselt, kuid sugugi mitte halvasti, maksimumpunkte saadi iga küsimuse juures). Vanemates astmetes kontrolliti loovalt moodustatud juhukeelendite tähenduse mõistmist kontekstis; argikeelendite, tuletiste, liitsõnade, arhaismide, metafoorsuse tundmist ning vihjete (tsitaatide ja parafraside) leidmist. Oma lugemuse põhjal tuli määrata vihjete allikat. Muuseas osutas see ülesanne, et noored märkavad intertekstuaalseid seoseid koostajatest paremini. Noorimas astmes lisandus kindla sõnaliigi muutevormide leidmine. Keeleteadmised osutusid keskmiselt üsna heaks, kuid siin seal on tunda, et mõnel pool ei pälvi tähelepanu sõnamoodustus oma viiside ja loovate võimalustega, teisel jälle sõnavara stiiliväärtus või piltlik sõnakasutus. Noorimatele oli kõvaks pähkliks otsida tegusõna

¹ Vt Artma, Irene; Kadri Sõrmus; Maigi Vija. Uurimistöö kirjutajale. Tartu: Atlex 2008; „24. emakeeleolümpiaad „Toimiv emakeel ja tekstimaailm”: Uurimine, materjal ja teemad”. <http://www.teaduskool.ut.ee/2444>.

Krista Kerge foto

Professor Jüri Viikberg koos olümpiaadile saabunutega

käändelisi vorme, tuletatud sõnu, teonimesid. Maksimumpunkte sealt ei kogutudki (kuid ka küsimuse kaal polnud suur). Vanematel tundus enim raskusi olevat argikeele määratlemisega. Selle alla paigutati palju niisugust, mis on (ilu)kirjanduslik, kuid kindlasti mitte kõnekeel kui veidi madalam stiilikiht. See mõne jaoks raske ülesandeke mõjutas tulemust küll vaid 1–2 punkti jagu.

Ploki lõpetas kirjutis: noorimail tuli avaldada arvamust teksti kesksel teemal ja seda ka põhjendada (kokku umbes 10–12 lauset). IX–XII klassilt küsiti, mis on nende arvates loetud artikli eesmärk ja paluti võimalikult tekstile toetudes põhjendada, kas kirjutis täidab selle. Nooremad erinesid individuaalses kirjutamisosavuses. Vanemate astmete kirjutiste juures torkas taas silma ülesande lugemise raskus. Oma arvamuse asemel teksti kohta pakkusid pooled vastuseks teksti autori arvamust teema kohta ning autori põhjenduste tunnustamise või kummutamise asemel (tekstile toetumine) pakuti oma arvamust teema kohta. Mulje jäi, et artiklit võeti liiga sageli kui lühikirjandi teemat või teemaajendit, pööramata tähelepanu püstitatud ülesandele.

Eeltoodu kõrvale oli kahes vanemas astmes plokk käibivale õigekeelsussõnaraamatule toetatud ülesandeid, nagu hinnangutähenduse leidmine lausetes, sõnade soovitudele ja vastetele toetatud asendused, tähenduse ja sünonüümide leidmine, lause sobiva kasutuskonteksti määramine keelendite järgi, aga ka ÕS-i näitele toetatud vormimoodustus (lausekontekstis) ja lausete täiendamine nõutud liikmetega. ÕS-i valdasid õpilased väga hästi – kes kaotas punkte siit, kes sealt, ikka jäi parimate ja halvimate vastuste summa erinema vaid 2–4 punkti võrra. Lauseliikmete (nt põhjusemääruse, omastavalise ja omadussõnalise täiendi) lisamisega oli probleeme enam.

Samas osas testiti õigekirjaoskust. Kõigil astmetel tuli moodustada lihtsamaid või raskemaid nimetuletisi, sh võörnimetuletisi. Noorimad pole seda veel õppinud, kuid maksimumpunkte siiski saadi. Vanemate töödes oli näha, et asjakohast kirjareeglit mõnes koolis ei õpita. VII–VIII klass asendas veel lausetes eesti sõnu-fraase võõrsõnadega ja parandas lühikeses loos algustähe-õigekirja. Vanematel astmetel tuli taastada ühe autentse raamatu arvustuse kõik kirjavahemärgid. Muuhulgas leidis kinnitust, et meessugu ei ole teiste teksti kallal nikerdaja – kellelgi poistest olid oma vastuste kirjavahemärgid 100% paigas, aga teise teksti ei õnnestunud tal neid panna pooligi. Nähtavasti tuleb korrektureerimise ülesandeid soolise võrdsuse põhimõttel vältida igasugustes ametlikes testides, sealhulgas eriti tulevasel võimalikul eesti keele riigieksamil.

Nn tekstipool erines VII–VIII klassidel oluliselt vanemate omast ja IX–XII klassidel omavahel ainult ülesannete poolest. Kõigi vanuserühmade tekste sidus otsesemalt või kaudsemalt raudtee teema. Noorimate tekstipakk sisaldas üheksal leheküljel 22 teksti või terviklikku tekstikatket, teiste oma kümnel leheküljel oli neid 27. Oli kõike – ühelauselise mõistatusest, kolmeosalisest rongitoridi retseptist jms kuni vana kirjakeele näiteni, kõrvale ei jäänud ka luuletus või sõiduplaan.

Kõigi astmete töös tuli tekstiliikide liiasesse loendisse (memuaarid, taotlus, muinasjutt, toiduretsept, seletuskiri jne) märkida seda liiki teksti number, seejärel oletada selle kasutusviisi ja -konteksti (suuline või kirjalik, ametlik või mitte, ajaviiteline, ilukirjanduslik jne). Teksti liike ja tüüpe üldiselt tuntakse, kuid küsimuste eristusjõud paistis samuti hea. Edasi tuli vastata kindlat teksti puudutavatele küsimustele, teisedada mõne tekstikatke või keelendi stiili või tuua välja selle erijooni, panna pealkirju, leida lauseliikmeid, vanematel ka määrata autorit ja adressaati, avada lühendeid ja seletada metamärke (kursiiv, ÕS-i

rõhupunktid), seostada tekste mingi vaevu tabatava ühisjoone alusel (nt etteheited valitsusele väga erinevates tekstides).

XI–XII klassi ülesandeplokis lisandus veel üks tekst eraldi ülesannetega tekstianalüüsi valdkonnast – vastamine nõudis nii iga ülesande kui ka teksti tähelepanelikku lugemist.

Kahe vanema astme töö lõpetas taas kirjutis. IX–X klassil tuli veenda paadunud autofänne rongiliikluse eelistes bussi- ja autoliikluse ees. Sama ülesande said vanima astme õpilased ühe valikuna – selle asemel võis pikema detailirikka loo põhjal kirjutada uudisnupukese koolilehte. Osalejate enamik eelistas autojuhtide veenmist. Just see eriline kirjutisülesanne eristas osalejaid tugevasti. Hindasime kirjutiste terviku kõrval nii vastaste veenmiseks valitud stiili kui ka argumentide mitmekülsust ja harva sai keegi punkte mõlema tahu eest: kirjandikese neutraalses stiilis ei veena ilmselt kedagi ja argistest odavuse-mugavuse argumentidest ei piisanud hindajate veenmiseks. Reaalne punktisumma kõikus siin paarist ühest ja mõnest kolmest-neljast maksimaalse kümneni, mida samuti oli vaid paar. Suhteliselt palju oli 5–7 punkti saanud kirjutisi. Olgu öeldud, et olümpiaadi parimad ei pruukinud kõik kirjutise eest kuigi palju punkte saada, mis omakorda tähendab, et muud tekstiülesanded olid neile juba üsna suure edumaa andnud.

Ees on meediateemaline olümpiaadiaasta Tartu ülikooli eestvõttel

24. emakeeleolümpiaad on lõppenud.

Nn keelepoolt (90 minutit) hindasid õpilased liiga tihedaks, aega tundus jutu järgi nappivat kõigil. Osast kogutud punktide arv võis erineda isegi 35–40 võrra. Nn tekstipool (135 minutit) osutus olenemata tekstide suurest hulgast suhteliselt lõdvaks ja lihtsamaks. Vanemates vanuserühmades lõpetasid kõik pärastlõunal enne ette nähtud aega ja noorimatest kasutas aja täielikult ära ainult üks laps. Punktisumma käärid jäävad selles pooles u 30 piiresse. Samas hakkab silma, et kumma tahes osa järgi osalejate koondtulemusi sortida, püsib pingerida üldjoontes võrdlemisi sarnane: nooremate esikuuik ja vanemate esikümme püsib, keskmised jäävad keskele ja vähima punktiarvuga õpilased tabeli lõpuossa. Sellise kolme tingliku paremusrühma seeski erineb järjestus keele- ja tekstipoolle alusel vaid osati.

Niisugune tulemus räägib ainult head meie õpetamistavade kohta – parimad õpetajad ei tähtsusta riigi ainekava üht või teist poolust, vaid

õpetavad keelt tekstide jaoks ja tekste nii, et õigekeelsus ja keelestiil on tekstiõpetuse proportsionaalne osa.

Kuid olümpiaadil oli muudki kui mõttetööd. Piduliku õhtusöögi ajal said noored võimaluse tutvuda omavahel ning kuulasid meie vilistlastest ja õppejõududest kirjanike Jaanus Vaiksoo, Wimbergi ja Toomas Liivi loomingut. Kirjanike kohalolu tegi väga väsinud õpilastega imet. Muusikat tegi oma kandlel TLÜ vilistlane Veronika Kivisilla, kes on paljudele osalejatele tuntud hoopis õpikuautorina. Küllap oli kosutav ka uni mõnuses hotellitoas, kuhu selles vanuses samuti kaugelt kõik noored ei satu.

Keelepäeva alustasime Kumus, kus vilunud giidid tutvustasid maja ja mitme suurepärase näituse tuuma. Järgnes pidulik lõpetamine, kus oli kohal ka palju õpetajaid – aga kahjuks mitte nii palju, kui oleksime lootnud. Laste töö ja pingutus kandis vilja. Aitäh noortele pingutamast meie kauni keele nimel! Kuid parimgi õpilane ei orienteeru aines, kui õpetaja ta juhtumisi pea jagu lühemaks teeb. Just õpetajaid oleksime tahtnud eriliselt tänada. Tehkem siis seda nüüd!

Suur tänu ka kõigile teistele – HTM keeleosakonnale tema toetuse eest, TÜ teaduskoolile abi, õpetuste ja koordineerimise eest, piirkonnavooru korraldajatele ja parandajatele maakonnakeskustes ja koolides, TLÜ vilistlastele, kes noortele vaimukostust pakkusid, Kumu inimestele, kes meid ülimalt lahkuse ja tarkusega vastu võtsid, TLÜ kohvikutele, kes õpilasi kaks päeva mitu korda lausa hellitasid, kirjastustele, kes osalejaid ja juhendajaid väga heade raamatutega meeles pidasid, oma maja kolleegidele, kelle lisatöö oli väga suur, ja Tartu kolleegidele, kelle õpetussõnad osutusid väga oluliseks.

Emakeelepäeval kuulutas Kersti Lepajõe Tartu ülikoolist välja ka uue olümpiaadiaasta teema. Seekord on aasta teema meid iga päeva ümbritsev, mõjutav ja kujundav meedia oma heaga ja vigadega. Jõudu siis kõigile alanud uueks olümpiaadiaastaks ja kivi kotti abiturientidele algaval ülikooliteel.

R a a m a t u d

Raamat eesti kirjakeele kujunemisest

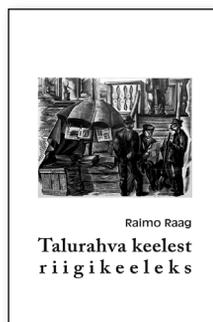
Raimo Raag,
Talurahva keelest riigikeeleks.
Tartu, 2008. 334 lk.

Uppsala ülikooli soome-ugri keelte professori Raimo Raagi monograafia „Talurahva keelest riigikeeleks” annab põhjaliku ja mitmekülgse ülevaate eesti kirjakeele arengust minevikust tänapäevani, keskendudes perioodile alates 19. sajandi keskpaigast, kui eesti keele arendamise juurde hakkasid jõudma eestlased ise.

Sellisest kirjakeele arengu protsessi tervikülevaatest on olnud puudus; senised käsitlused on vaadelnud kirjakeele, selle korraldamise, staatuse ja rolli muutumise mitmeid aspekte ja etappe. Nii on eri raamatud üksteisele heaks täienduseks. Raagi raamat on eesti kasutajale kohandatud versioon rootsikeelsest raamatust „Från allmogemål till nationalspråk” (1999); viimasest on olnud küll abi mõnelegi õppejõule ja keeleuurijale, kuid siiski vähestele Eesti keeleinimestele ja -huvilistele.

Raamat paistab silma erakordselt mitmekülgse põhjaliku käsitlusega, kirjakeele arengut vaadeldakse ühelt poolt Euroopa ja Läänemere piirkonna kirjakeelte arengu, teiselt poolt Eestis toimunud muu arengu (ühiskonna, poliitika, mõjukeelte, asustuse, demograafia, üld- ja kõrghariduse, kirjaoskuse, raamatuloo jne arengu) kontekstis. Teades, kuidas eesti keel ja teised kirjakeeled seni on kujunenud, oskame paremini mõista ka praegust ja tulevast arengut.

Teose juhatab sisse peatükk „Miks sa ütled nii, ütle naa!” Siin seletatakse, miks on vaja keelt korraldada ja ühtlustada, kuidas kirja-

keeled üldiselt on kujunenud, selgitatakse mõisteid, nagu *normikeel*, *ühiskeel*, *ülesehituskeel*, *ametikeel*, *rüigikeel*, antakse ülevaade raamatu eesmärgist, ülesehitusest ja laadist. Raamatu põhitees on: „tänapäeva eesti keel ei ole iseeneslikult kujunenud selliseks, nagu ta praegu on, see on paljude üksikisikute ja inimrühmade teadliku tegevuse tulemus” (lk 22).

Seitse peatükki esitavad keeletööd eri ajaperioodidest. Esimene peatükk annab ülevaate varasematest arengusuunadest alates esimestest eesti keele kirjapanekutest 13. sajandil ja lõpetades 19. sajandi keskpaigaga. Järgmised kuus süvenevad viimase saja viiekümne aasta ajalõikudesse, periodiseerimisel on aluseks võetud nii keeletöö põhisuundumused kui ka ajajärgu ühiskondlikud olud. Kaheksas peatükk „Tagasisivaade” võtab eelneva kokku: annab põhiliste arengusuundade ülevaate ja paigutab eesti kirjakeele arengu muude Euroopa kirjakeelte konteksti.

Raamat pakub palju huvitavaid fakte ja näiteid nii kirjakeele kui ka ühiskonna kohta. Näiteks soovisid 1881. aasta rahvaloenduse andmeil umbes 6600 eestlast ümber rahvastuda sakslasteks (lk 65). Venestusaega illustreerib kurioossena mõjuv koopia 1870. aasta kirillitsas trükitud eestikeelsest muinasjutust (lk 82). Ajalehtede keeleteoimetamine ja keeleteoimetaja elukutse said alguse tänu Akadeemilise Emakeele Seltsi otsusele 1929. aastast (lk 191).

Tihe info on tihti pakitud väga ülevaatlikesse tabelitesse, nt vana ja uue kirjaviisi võrdlus (lk 72), J. Aaviku tehistüvede loend koos infoga esmakasutuse ja tõenäolise eeskujusõna kohta (lk 153–154), ülevaate-loend nimede eestistamise mallidest (lk 197–200).

Raamat on väga lugejasõbraliku moega, kokkuvõtlikele tabelitele lisaks on siin kaarte, jooniseid jm illustratsioone, teksti liigendus on ülevaatlik ja sõnastus ladus. Kasutajale on suureks abiks ka raamatu algusse paigutatud piltide, kaartide ja tabelite loend ning raamatu lõppu lisatud põhjalik bibliograafia, lisad ja registrid. Lisades on loetletud näiteks kõik eesti õigekeelsussõnaraamatud, Wiedemanni keeleuhinna laureaadid, vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liikmed. Isikuregister esitab raamatus mainitud isikud, sõnaregister käsitletud sõnad.

Raamat on kõitev ja kutsub lugema, kindlasti on see vajalik kõigile eesti keelega tegelejatele ja eesti keele huvilistele.

Helle Metslang

Raamat Riia eestlastest

Sinu, minu ja meie Riia.

Koostanud Livia Viitol ja Karl Kello.

Vanemuise Selts. Tartu, 2008. 416 lk.

Teos on ilmunud Eesti Vabariigi 90. aastapäevaks. See on kenasti kujundatud ja väga teabemahukas. Lisaväärtuseks on rikkalik, sageli unikaalne pildimaterjal ja isikunimede register. Juba pealkirjas avaldub raamatu sisu. Ühelt poolt leiduvad siin *mina*-vormis mä lupildid, kus igäuhele meenub just *tema* enda Riia. See erineb teiste omast, kuid võib kohati olla identne. Teiselt poolt nähtub ülevaateartikleist, et suurlinna mõju – eriti Esimese maailmasõjani – on ulatunud üsna kaugele. Riia oli sajandeid Lõuna-Eesti ja Saaremaa tähtsaim halduskeskus. Ütleb ju Kambja vanasõnagi: „Egä sanna läve iist lätt tii Riiga” (Iga sauna läve eest läheb tee Riiga). Kuidas kellelgi.

Mõisavooris käiv talupoeg sai näha tõelist imede linna. Mõne tee viis sõjaväkke või vangi. 19.–20. sajandi vahetusel vajas arenev suur-tööstus ikka rohkem inimesi. Paljud eestlased tulid, said tööd ja jäid. Paljudele kujunes Riia koolilinnaks. 19. sajandi keskpaigast sai õppida siinses vaimulikus koolis ja seminaris. Nii avanes õigeusklikel eestlastel võimalus saada riigi kulul või toel keskharidus. Lõpetanute hulgast tuli hilisemaid Eesti riigimehi, sõjandus- ja haridustegelasi, juriste. Tehnilise hariduse andis (19. sajandi keskpaigast) Riia polütehnikum – hilisem Riia polütehniline instituut. Siin on õppinud ka arhitektid, kes on hiljem projekteerinud silmapaistvaid ehitisi Tallinnas, Pärnus, Haapsalus jm. Riia linna kunstikooli on 20. sajandi alguses lõpetanud mitmed Eesti kunstnikud (nt Jaan Vahtra). Nõukogude ajal on end Läti ülikoolis täiendanud balti keelte alal Lembit Vaba.

Riial on tähtis koht meie kirjandus- ja teatrielus. Siit on pärit Kristjan Jaak Peterson, kuid ka kirjandusteadlane, luuletaja ja kunstnik Ivar Ivask. Mõnda aega on siin viibinud Eduard Vilde, August Kitzberg, Ernst Enno, August Gailit. Väga vilgas on olnud eesti ja läti kirjanduse vastastikune tõlkimine. Riia teatrid on pakkunud kunstielamust ja eskuju Eduard Vildele, Leopold Hansenile, Kaarel Irdile.

See raamat tunnustab ühtlasi Riia eestlaste tahtejõudu ja visadust. Kõige kiuste on nad püüdnud ja suutnud säilitada eestlust: eestikeelse kooli ja seltsielu, sidemed kodumaaga. Nende ettevõtmistele on kaasa töötanud ja kaasa elanud teised riialased (eelkõige lätlased), samuti kodueestlased. Nagu saatesõnas lugeda: „See raamat ei ole algus ega lõpp: eestlased olid Riias, on ning jäävad sinna”.

Helmi Neetar

2008. aastal ilmunud keeleraamatuid

Sõnaraamatud

Arvutikasutaja sõnastik: inglise-eesti. Koostanud **Arvi Tavast, Vello Hanson**. Tallinn: Ilo, 2008. 232 lk

Eesti-inglise vestmik. Koostanud **Mart Aru, Maila Saar**. Toimetanud Piret Simpson, Kaidi Vahar. Tallinn: Ilo, 2008. 167 lk

Eesti-norra vestmik. Koostanud **Kristel Zilmer**. Toimetanud Øyvind Rangøy, Priit Kruus. Tallinn: Ilo, 2008. 190 lk

Eesti-poola vestmik. Koostanud **Sławomira Borowska-Peterson, Marius Peterson**. Toimetanud Katarzyna Hatłas, Silvi Villo. Tallinn: Ilo, 2008. 184 lk

Eesti rahvatantsu oskussõnastik. Koostanud **Kristjan Torop**. Toimetanud Ülle Feršel. Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, 2008. 96 lk

Eesti-rumeenia sõnaraamat. Dicționar eston-român. Koostanud **Veronika Palandi, Regina Palandi**. Toimetanud Riina Jesmin, Kalev Stoicescu, Boris Buracinski, Iivi Jordan. Tartu: OÜ Regver Grupp, 2008. 256 lk

Eesti-soome sõnastik. Koostanud **Erkki Sivonen**. Toimetanud **Maria-Magdalena Jürvetson**. Tallinn: Ilo, 2008. 180 lk

Eesti-vene vestmik. Эстонско-русский разговорник. Koostanud **Larissa Levina**. Toimetanud ja täiendanud Silvi-Aire Villo. Tallinn: Ilo, 2008. 180 lk

Eesti murrete sõnaraamat. IV köide, 20. vihik (lahi–laulurästas). Toimetanud Mari Kendla, Mari-Epp Tirkkonen, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 821–1032 lk

Inglise-eesti meresõnaraamat. Juhtivtoimetaja ja eessõna **Uno Laur**. Veeteede Amet, merekeele nõukoda. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 735 lk

Minu esimene võõrsõnastik. Koostanud **Kristjan Jaak Kangur, Sirje Laidre**. Toimetanud Kristjan Jaak Kangur jt. Tallinn: Valgus, 2008. 460 lk

Saksa-eesti ajaloosõnaraamat. Koostanud **Kersti Reppo, Malle Rebane**. Toimetanud Tõnu-Andrus Tannberg, Mati Laur, Anti Selart. Tallinn: Avita, 2008. 399 lk

Soome-eesti sõnaraamat. Suomi-viro sanakirja. Koostanud **Anneli Meekler, Leeni Si, Margot Vent**. Toimetanud Mari Vaba. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 1071 lk

Soome-eesti vestmik. Koostanud **Mari Maasik**. Toimetanud Klarika Sander-Komulainen. Tallinn: Ilo, 2008. 128 lk

Suur eesti-vene ja vene-eesti õigussõnaraamat: (üle 60 000 sõna ja väljendi). Большой эстонско-русский и русско-эстонский юридический словарь: (более 60 000 слов и выражений). Koostanud **Helle Vissak, Jüri Vissak**. Tallinn: Agitaator, 2008. 719 lk

TEA eesti keele rahvasõnaraamat koos õigekirjareeglitega. Koostanud **Kristi Koit** jt. Toimetanud Mari Vaba, Inga Leomar, Mai Gross, Urve Pirso, Aavo Valmis, peatoimetaja Ruth Mägi. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 975 lk

TEA koolisõnastik: eesti keel. Koostanud **Kristi Koit** jt. Toimetanud Ruth Mägi, Urve Pirso, Aavo Valmis, Mai Gross. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 1213 lk

TEA rahvasõnaraamat: eesti-saksa. **Maie Lepp, Anu Schulz**. Toimetanud Lea Ellert, Aigi Heero, Tea Vassiljeva, Sirly Hiimäe, Aigi Heero. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 623 lk

Uus inglise-eesti majandussõnaraamat 2008. New English-Estonian dictionary of economics 2008. Koostanud **Vahur Raid**. Toimetanud Ants Pihlak. Tallinn: Festart, 2008. 1019 lk

Vene-eesti koolisõnaraamat. Koostanud **Helle Leemets**. Toimetanud Madis Norvik. Tallinn: Koolibri, 2008. 544 lk

Väike inglise-eesti-vene meditsiinisõnastik tervishoiutöötajale. Koostanud **Liisa Piiskoppel**. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 247 lk

Väike paronüümisõnastik. Koostanud **Helen Plado, Katrin Mandra**. Tartu: Keelehooldekeskus, 2008. 36 lk

Väike soveti keele sõnaraamat. Koostanud **Uno Liivaku**. Tallinn: Monokkel, 2008. 312 lk

Väljendiraamat. Koostanud Asta Õim. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 247 lk

Väike eesti-vene ja vene-eesti vormiõpetussõnastik. Краткий эстонско-русский и русско-эстонский учебный морфологический словарь. Koostanud Vladimir Bašurov. Toimetanud Anu-Reet Hausenberg. Tallinn: Vegstorm, 2008. 164 lk

Ulvi Wirén. Huvittavat raamatut ja lähes 2000 muuta viron ja suomen riskisanaa. Helsinki: Gummerus Kirjapaino OY, 2008. 174 lk

Uurimused, artiklikogumikud, käsiraamatud

Marju Ilves, lisa: Krista Kerge, Hille Pajupuu, Marju Ilves. Algaja keelekasutaja. A2-taseme eesti keele oskus. Toimetanud Krista Kerge. Haridus- ja Teadusministeerium, Tallinna Ülikool. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 179 lk

Anu-Reet Hausenberg jt. Iseseisev keelekasutaja. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus. Toimetanud Katrin Kern. Tartu: Atlex; Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 2008. 208 lk

Krista Kerge. Vilunud keelekasutaja. C1-taseme eesti keele oskus. Toimetanud Katrin Kern. Haridus- ja Teadusministeerium, Tallinna Ülikool. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 235 lk

Petar Kehayov. An areal-typological perspective to evidentiality: the cases of the Balkan and Baltic linguistic areas. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 200 lk

Mari Uusküla. Basic Colour Terms in Finno-Ugric and Slavonic Languages: Myths and Facts. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 9. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 207 lk

Common roots of the Latvian and Estonian literary languages. Toimetanud Kristiina Ross, Peteris Vanags. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008. 377 lk

Anne Sepp. Dokumendihalduse terminite kasutusprobleeme. Magistritöö. Juhendaja Liivi Aarma. Tallinna Ülikool, Infoteaduste Instituut. Tallinn, 2008. 52 lk

Arvo Eek. Eesti keele foneetika I. Toimetanud Pire Teras. Tallinna Tehnikaülikool, Küberneetika Instituut. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus, 2008. 192 lk

Reili Argus. Eesti keele muutemorfoloogia omandamine. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 19. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2008. 242 lk

Pille Penjam. Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 23. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 307 lk

Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa. Koostanud **Urmas Sutrop, Jüri Valge.** Haridus- ja Teadusministeerium. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 234 lk

Anna Verschik. Emerging bilingual speech: from monolingualism to code-copying. New York: Continuum. London, 2008. 252 lk

Ennemustitsel Mulgimaal. Valimik korrespondentide murdetekste VII. Toimetanud **Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2008. 340 lk

Tiina Kikerpill, Elle Sõrmus. Erialaõppe ja keeleõppe lõimimisest. Käsi-raamat vene õppekeelega kutseõppeasutustele. Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2008. 112 lk

Mare Kitsnik, Leelo Kingisepp. Estonian. London: Hodder & Stoughton, 2008. 360 lk

Euroopa Liidu keel kui meie ühine keel. Artiklite kogumik. Koostanud ja toimetanud **Katrin Hallik, Katre Kasemets.** Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 101 lk

Eesti rakenduslingvistika ühingu aastaraamat 4. Estonian Papers in Applied Linguistics 4. Toimetanud **Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper.** Eesti Rakenduslingvistika Ühing. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 278 lk

Infotehnoloogia reeglid eesti keele ja kultuuri keskkonnas. Requirements on information technology in Estonian language and cultural environment. Tallinn: Eesti Standardikeskus, 2008. 112 lk

Keele- ja koolimees Johannes Valgma. Artikleid ja bibliograafia. = Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 2. Koostanud **Viivi Maanso.** Toimetanud Krista Kerge. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2008. 120 lk

Nikolai Rimmel eesti keelele ja koolile. Artikleid ja bibliograafia. = Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 3. Koostanud **Viivi Maanso.** Toimetanud Krista Kerge. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2008. 179 lk

Argo Mund, Maire Raadik, Sirje Mäearu jt. Keelenõuanne soovitab 4. Koostanud ja toimetanud Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. 245 lk

Kristi Saarlo, Elle Sõrmus. Kuidas õpetada erialakeelt. Metoodika käsiraamat. Tallinn: Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutus, 2008. 104 lk

Külli Eichenbaum, Kadri Koreinik. Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal. Tõlge inglise keelde Kadri Koreinik. Võro Instituudi toimõndusõq 21. Võro, 2008. 174 lk

Aino Siirak, Annelii Juhkama. Kõnele ja kirjuta õigesti. Toimetanud Meelis Lainvoo. Tallinn: Koolibri, 2008. 112 lk

Aavo Valmis, Lembetar Valmis. Lihtne eesti keele grammatika harjutuste ja võtmeaga. Эстонская грамматика для всех с упражнениями и ключом к ним. Tallinn: TEA Kirjastus, 2008. 239 lk

Lähivertailuja 18, Soome-eesti kontrastiivseminar Tvärminnes 4.–6. mail 2006. Toimetanud **Helle Metslang, Riho Grünthal.** Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos. Helsinki, 2008. 188 lk

Meediatekstide keeekasutus ja selle sotsiokultuurilised taustad. Tekstid ja taustad V. Toimetanud **Reet Kasik.** Tartu ülikooli eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 192 lk

Raimo Raag. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex, 2008. 338 lk

Arvi Tavast. The Translator is Human too. A Case for Instrumentalism in Multilingual Specialised Communication. Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 206 lk

Dmitri Tsevetkov. Vadja keele grammatika. Koostanud ja toimetanud Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008. X+174 lk [+kaart]

Evar Saar. Võrumaa kohanime analüüs enamlevinud nimeosade põhjal ja traditsioonilise kogukonna nimesüsteem. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 22. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008. 237 lk

Õiguskeel 2005–2007. Artiklikogumik. Koostanud ja toimetanud **Aime Vettik.** Tallinn: Juura, 2008. 351 lk

Õppijakeele analüüs: võimalused, probleemid, vajadused. Toimetaja **Pille Eslon.** Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2008. 222 lk

I n t e r v j u u

Viivi Maanso

Viivi Maanso, pedagoogikauuriija, eesti keele õppekirjanduse autor ja õppejõud.

Sündinud 12. jaanuaril 1929 Tallinnas.

Erialalt filoloog, õppinud Tartu ülikoolis 1947–1952 eesti filoloogia osakonnas soome-ugri keeli. Filoloogiakandidaat aastast 1970, väitekiri „Ortograafiaoskus ja selle seos lugemisoskusega 5.–8. klassis”.

1952–1953 TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur, 1953–1961 Tallinna 16. keskkooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja, 1960. aastast ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur ja 1973–1989 emakeelesektori juhataja, 1989. aastast Tallinna Pedagoogilise Instituudi (hiljem Tallinna pedagoogikaülikooli ja Tallinna ülikooli õppejõud). Juhendab tänini Ühiskondliku Pedagoogika Uurimise Instituudi emakeeledidaktika probleemgruppi, on Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi asutajaliige ja auliige ning Eesti Akadeemilise Pedagoogika Seltsi auliige.

- **Miks sa otsustasid oma elu keelega siduda?**

Mu keskkoolipäevad langesid aega, mil kõik tegelesid kõigega, ja nagu enamik teisigi, nii ka mina: laulsin segakooris ja osalesin näitemängus, olin kooli seinalehe toimetuses, mängisin võrku ja korvi, ning kui oli vaja kooli esindada, võistlesin ka laskmises ja kergejõustikus. Lõpuklassiks polnud kujunenud erilisi vaimseid huviseid, oli vaid arusaam, et edasi õppima tuleb minna. Kõige enam mõtlesin matemaatikale ja teise võimalusena saksa keelele, sest need ained tundusid eriti kerged. Et valik langes hoopis eesti keele kasuks, oli omamoodi juhus, õigemini nooruslik põhjendamatu trots.

Nimelt oli lõpueksamite ajal eesti keele ja kirjanduse eksamipiletitest kaks viimast õppimata jäänud. Loomulikult sattus mulle 25. piletit. Ma ei mäleta, mis seal muud oli, aga üks punkt oli August Jakobsoni näidendite kohta. Pikemalt aru pidamata otsustasin piletit vahetada. Direktor küll keelas, sest pileti vahetamine tähendas ühe palli võrra madalamat hinnet ja koolile loodetud hõbemedalist ilmajäämist. Siiski vahetasin. Sain pileti 10, muu kõrval tuli vastata Juhan Liivi luulet. Eksamikomisjoni nõudmisele esitada mõni Liivi luuletus, vastasin algul, et ei tea ühtki, kuid direktori nukra peavangutuse järel deklameerisin siiski „Kes meeldida tahab, peab roomama ...”. Kui eksamiruumi uks mu järel sulgus, otsustasin: ma lähen ülikooli hoopis eesti keelt õppima ja siis „näitan neile...”. Läksingi, ja meeldima hakkas.

- **Tegelikult pole see nii suur üllatus midagi, sest paistsid juba lapsepõlves keelelise andekusega silma.**

Kas just andekus, on iseküsimus. Aga lugema hakkasin varakult küll, tunduvalt varem, kui *r*-häälikuga toime tulin. Vanaema juures, kuhu olin õelt difteerianakkuse kartuses mitmeks nädalaks viidud, oli väga igav ja siis hakkasingi vanavanemaid tüütama, et mis täht see ja teine on. Klotse ja aabitsat asendas ajaleht: toonane Päevaleht trükkis osa surmakuulutustestki hästi suurte tähtedega, mõnikord lehe esiküljelgi. Kui ema mind vaatama tuli, teatasingi uhkelt, et oskan lugeda.

Lugemisoskuse eest olen saanud ka oma elu suurima „honorari”. Olin siis vist veel neljane, kui isal töökaaslased külas olid ja ta uhkustama hakkas, et Viiru oskab lugeda. Mehed naersid, et küllap on lühikesed aabitsatekstitud lapsele meelde jäänud. Kui isa siis ikkagi vastu vaidles, pani üks laevakapten lauale viiekroonise (see oli sellal üsna suur raha, nt töömehe kuupalk oli umbes 100 krooni) ja sõnas, et kui tüdruk ajalehest tema otsitud sõna välja loeb, kuulub raha lapsele. Väriseva häälega olingi kokku veerinud *desal-mee-limis-konve-lents* (‘desarmeerimiskonverents’) – ega ma ise seda küll enam mäleta – ja raha oligi minu. Selle eest osteti šokolaadi ja veel midagi, aga kõige uhkem olin, et osteti ka riidet, millest vanaema õmbles mulle kauni punase-valgetäpilise pihikseeliku ja puhvkäistega valge pluusi.

Edasi võttis mu õpetamise enda kätte neli aastat vanem õde, kes tahtis olla mänguõpetaja ning nõudis oma õpilaselt kõike seda, mida ta ise koolis õppis: kirjutasin etteütlust või kirjandit ning arvutasin ja nutsin, kui töö oli punase pliiatsiga ära soditud ja all ilutses hinne „kolm” või „kaks”. Aga üks koolis oli sedavõrd kergem.

- Õppisid ülikoolis eesti filoloogiat paljude nimekate filoloogide käe all, nt Johannes Voldemar Veski, Arnold Kask, Eduard Laugaste ja Paula Palmeos. Kes neist oli su lemmikõppejõud?

Ei oskagi kedagi eriti esile tõsta. Esimesel kursusel olid paljud meist muidugi lausa armunud Paul Aristesse. Ta oli ju parimas meheas, hea välimusega ja kõneosav, ning loetav õppeainegi – sissejuhatus keeleteadusesse – algajale tudengile midagi täiesti uut ja huvitavat. Üllatas ta erakordne mälu: näiteks kord kellegi nime kuulnud, oli see tal kohe meeles, ehkki meid oli suure auditooriumi täis. Mõned ta maneerid tundusid naljakad ka. Näiteks pärast seda, kui Inge Kennberg (praegu Unt) vastuseks nimeküsimisele oma perekonnanime saksapäraselt hääldanud oli, leidis Ariste sageli põhjust teda nimepidi mainida, alati tugevalt rõhutades lõppu *-berchh*. Veel oli tal komme nimesid soome keelde tõlkida. Minust sai kohe Tiili (neiupõlvenimest Telliskivi). Ja kui järgmisel aastal tuli eesti filoloogiat õppima Raplast veel üks tütarlaps, kes teiste tuttavate puudusel minuga rohkem lävis, sai ta Aristelt kohe kiiresti leviva hüüdnime Pikku-Tiili. Ilmselt oli Ariste sära ja eruditsioon üheks põhjuseks, miks ma läksin soome-ugrit õppima. Paljud meist olid vaimustuses väliskirjanduse lektorist Villem Altoost, keda oli küll väga mõnus kuulata, aga raske konspektida. Ja ehkki mul polnud kunagi mõttesse tulnud pärast ülikooli õpetajaks saada, käisin alati väga korralikult Gerda Laugaste metoodikaloengutel ning minu konspekti järgi tegi eksami ära ka Eno Raud ja veel mõni teinegi.

- Sinu kursuselt on lausa neli Wiedemanni keeleauhinna laureaati: peale sinu veel Valdek Pall, Eduard Leppik ja Heldur Niit. Miks nii?

Esimesel hetkel võib tunduda, et meil oli eriti tubli kursus. Küllap sedagi, aga vaevalt olime eelnenuist ja järgnevaist kursustest sedavõrd tublimad. Tundub, et Wiedemanni keeleauhinna toimikond on püüdnud mõnevõrra arvestada seda, et laureaatidel oleks teeneid erisugustes tegevusvaldkondades. Eduard Leppik oli üliuisin murdekoguja ja kodu-uuriija, Valdek Pall tõsiteadlasest kohanimedede uurija, Heldur Niit kitsama eriala poolest folklorist ja suure osa oma elust hoolikas ajakirja Keel ja Kirjandus toimetaja. Mina sattusin nominendiks just sel ajal, kui tundus, et aeg oleks ka mõnd kooliinimest esile tõsta.

- **Kas oled rohkem teadlane või õpetaja?**

Kindlasti rohkem õpetaja. Ehkki lähedasemad teavad, et ega ma tahtnud õpetajaks saada, unistused olid teistlaadsed. Professor Ariste oli mulle soome-ugri keelte alalt kandidaaditöö teemagi fikseerinud. Aga ajad olid keerulised ja seetõttu piirdus mu töö Keele ja Kirjanduse Instituudi teadustöötajana täpselt aastaga. Oli õnn, et keskkooliks laienev Lasnamäe kool vajas sügisel emakeeleõpetajat ja uus direktor Linda Lebbin julges mind tööle võtta. Algul oli raske küll, kuid iga aastaga hakkas kool rohkem meeldima.

Aga midagi nagu kripeldas sees. Ehk see, et aspirantuuri olid läinud paljud neist, kellega ülikoolipäevil lävisin ja kellest lugu pidasin – oma kursuselt Ellen ja Heldur Niit, soomeugrilastest Valmen Hallap ja Valdek Pall, psühholoogidest Heino Liimets. Ka koolis nõuti metoodilist tööd, selle tulemusena koostasid õpilaskirjandite põhjal oma esimese metoodikakogumikus avaldatud kirjutise „Õpilaste stiili arendamisest”. Selles aga, et ma pärast seitsmeaastast koolitööd kaugõppeaspirantuuri astusin ja peagi ka vastloodud Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituuti tööle läksin, oli kõige enam teeneid sõbrataril Inge Undil, kes oli end ise hiljuti kandidaadiks väidelnud. PTUIs alustasin tööd pedagoogika ja psühholoogia sektoris.

- **Mis sulle emakeeleõpetajaks olemise juures kõige rohkem meeldis?**

Ülikoolipäevil oli koolipraktika väga napp, vaid paar nädalat, seepärast olin algul ilmselt üpris abitu. Õpilastega suhete loomisele aitas kaasa kohe esimesel koolisügisel paarinädalane töö kolhoosi kartulipõllul. Pärismetit õppimas käisin oma klassis legendaarse matemaatikaõpetaja Raimond Pundi tundides. Meeldiv oli avastada mõnd metoodilist nippi, kuidas raskemat ainelõiku õpilastele selgeks teha. Tagantjärele tunnen teatavat uhkust nn aastakirjandite – omamoodi väikeste teadustööde korraldamise üle. Asutasime ka eesti keele ringi. Kirjandusringe oli tollal koolides palju, keeleringe vaid mõnes üksikus koolis. Elu lõpuni jääb meelde, kuidas pärast üht õnnestunud keeleviktoriini üks mu tublimaid õpilasi ja kooli parimaid võrkpallureid Aasa Pettai rõõmust värisedes sõnas: „Õpetaja, see on ju niisama huvitav kui võrkpall!” Keeleringis püüdsin anda elementaar-teadmisi ka soome keelest, sest olime sellal üks väheseid Soome sõpruskooli. Jõudsime üheskoos välja anda ka koolialmanahhi Paeselt Pinnalt esimese numbri; paraku hiljem seda ei jätkatud.

Vastupidiselt paljudele teistele õpetajatele meeldis mulle töö klassi-juhatajana. Ühised ettevõtmised, oli see siis vastlaõhtu hernesupi ja liulaskmisega, rahvakunstiõhtu näärde ajal (kus suutsime välja panna isegi oma klassi neljast mängijast koosneva „orkestri”, mis siis, et osati mängida vaid kaht lugu) või midagi muud, lähendasid ja äratasid vastastikust usaldust. Pedagoogina hindan tagantjärele kevadisi klassi-ekskursioone Eestimaa eri paikkondadesse ja olen kurb, et midagi niisugust õppekava praegu kohustuslikuna ette ei näe. Palju rõõmu teeb see, et kontakt paljude endiste õpilastega on tänini hea.

- **Kas sul on mõni juhendatav või õpilane, kellelt oled midagi õppinud?**

Oi, kindlasti ja palju! Igalt poolt, igalt (üli)õpilaselt võib midagi õppida. Kõigepealt ses mõttes, et tuleb end kuigivõrd kurssi viia sellega, mida nad teada tahavad ja mida neil teada vaja. Õppurid on ju nõudlikud. Juba 16. keskkooli päevil heitsid õpilased mulle ette, miks ma neile minevikukirjandusest nii põnevaid asju ei räägi kui Nigol Andresen paralleelklassis. Olin sunnitud tunnistama, et ma lihtsalt ei tea. Ja kui palju on pea igas stuudiumitöös osutusi kirjandusele, mis mulle kunagi kätte puutunud pole, aga ka üllatavaid mõttekäike, kontrollimist vajavaid andmeid, tõstatatud ja vastamata jäänud küsimusi jne jne. Rääkimata muidugi nooremate õpetussõnadest raali jt tänapäevaste tehnikavõimaluste ning töövõtete kasutamiseks.

- **Mida on andnud sulle ja Eestile ÜPUI?**

ÜPUI – Ühiskondlik Pedagoogika Uurimise Instituut – on üsna omapärane entusiastide kooslus. Kui 1950. aastate lõpus hakati Nõukogude Liidus ja ilmselt mujalgi maailmas rääkima teaduslikkuse vajalikkusest kõigis elusfäärides, kutsus Tartu ülikool ellu kasvatusteadusliku seminari õpetajaile. Et paljud 1962. aastal tööd alustanud seminarist ja vastavasisulistest uurimiskursustest hiljemgi osavõtnud soovisid tööd jätkata ja uusi huvilisi tuli juurde, loodigi omalaadne ühendus ÜPUI, mis on töötanud tänini – töövormiks iseseisva uurimistöö kõrval juhendajate konsultatsioonid, temaatilised suveseminarid oma loengute ja diskussioonidega ning kolme-nelja aasta tagant toimuvad aruandluskonverentsid. Ainuüksi konverentsimaterjalidest on tänaseks ilmunud 59 ulatuslikku kogumikku, autoreiks enamasti tegevõpetajad, kellest mõnigi on jõudnud tänaseks magistri- või koguni doktorikraadini. Seda ühendust võib pidada liikumise „Uuriv õpetaja” raames ilmselt

tegasaimaks kogu maailmas. Kõrvu eakate, juba pensionieas pedagoogidest entusiastidega võtab tööst osa ka päris noori uurimishimulisi õpetajaid.

Otseselt liitusin ÜPUIga 1981. aastal, kui lõpuks sai uurimiskursustel keeledidaktika sektiiooni raames eluõiguse ka emakeeleõpetajate rühm, mille vedamine anti minu hooleks. Liitusime imeväärsest kiiresti mõnusaks väikekollektiiviks, kelle tuumik jätkab siiani. Käime pea igal aastal, vähemalt osa rühmaga ka omaette koos väljaspool ametlikke kogunemisi, 1989. aastal jõudsime Soomegi, kus tutvusime sealsete koolidega ning enamik meist tegi esimest tutvust arvutiga. Noored juurdetulnud on imeväärsest hästi rühma sulanud. See on üks neid mõnusaid väikekollektiive, kellega koos veedetavate päevadeta ei kujuta enam suve ettegi.

- **Oled koostanud rohkesti eesti keele kui emakeele õppematerjale. Mis on selle töö võlu ja valu?**

Tõepoolest, selleks on kulunud üksjagu tööaega. Ses töös jätkub nii võlu kui ka valu. Alguses on pea mõtteid täis, üks tundub uudsem ja huvitavam kui teine, tulemus töötab välja tulla suurepärane. Kui aga tegeliku töö juurde asuda, s.t mõtteid kirja panema hakata, ei tule pea-aegu miski välja nõnda, kui kavatsatud. Kõik tundub igav, tühine, kord juba kusagil nähtud-loetud. Ja siis kipub tähtaeg liiga kiiresti tulema, viimistlusaeg napiks jääma. Retsensendid teevad maha selle, mida ise parimaks pidasid. Kirjastusel on oma nõuded, näiteks käsikiri tuleb kaks lehekülge lühemaks teha. Ümbertegemine on tüütu. Eriti hull oli raalieelsel ajastul, kui viis eksemplari masinakirjas tuli arutluseks anda, kõigis kursiiv, poolpaks kiri jm pliiatsiga tähistatud ja tabelid ning skeemid sisse joonistatud. Kirjastusse antavas kahes eksemplaris ei tohtinud olla rohkem kui kaks parandust, vastasel korral tuli kas tekst uuesti kirjutada või täheparandusedki peale liimida. Väga hea tunne on muidugi siis, kui n-õ trükisoe eksemplar on lõpuks valmis ja käes. Ning siis lööd raamatu või töövihiku lahti ja leiad, et ühel leheküljel on kaks trükiviga või üks rida tekstist vahele jäänud ja trükk liiga hele vms ja polegi midagi originaalset ...

Mul on muidugi ses osas vedanud, et alati, kui on tehtud ettepanek õpik vm teha, olen leidnud ka meeldiva kaasautori. Mulle meeldib meeskonnatöö. Arutades tekib mõtteid juurde ja teise vigu näeb paremini kui enda omi.

- **Mida pead oma suurimaks saavutuseks?**

Tahaksin väga, et mul oleks siin nimetada midagi konkreetset. Näiteks välismaal ilmunud teaduslikku monograafiat, romaaniauhinda, leiutist või avastust, mõnel spordialal esikohale tulekut vms. Paraku ei ole midagi sellist, hoolimata mitmekümnest tööaastast teadusinstituudis ja kõrgkoolis. See on ju traagika! Ja nii kipuvad vägisi selle küsimusega seoses ikka ja jälle kiuslikult meelde üliõpilaspäevil ühest vanast kalendrist leitud sõnad, mis päris tabavalt ka minu kohta kehtivad: „Jaanuarikuus sündinud naisterahvad armastavad palju raamatutes sorida, aga lugemiseks ei jää neil suurt mahti, mispärast jäävad nad ka puudulikuks mõistuse poolest.”

Teine põhjus on ilmselt ka see, et PTUI, hoolimata kõlavast nimest (...teadusliku uurimise instituut), oli siiski, sarnaselt kõikide liiduvabariikidega, haridusministeeriumi allasutus ja loodud ministeeriumi abistama ja ta tellimusi täitma. See tähendab, et enamik uurimusi, vähemalt ainedidaktika vallas, olid puhtpraktilised rakendusuuringud, sageli ministeeriumi etteantud teemal. Aga saime ka aeg-ajalt lisaülesandeid, nagu teha pedagoogilist propagandat ning koostada brošüür või kogumikuartikkel lastevanematele, töötada välja ühtsed nõuded õppekomplektile, koostada inspektorile materjali koolide üleriigiliseks kontrollimiseks ja analüüsida kontrolli tulemusi, istuda komisjonides ning sektorijuhatajana teistsugustelgi koosolekuil jms. Kui pakuti võimalust lisaks põhitööle üliõpilaste pedagoogilist praktikat juhendada ja kohakaasluse alusel tulevastele algklassiõpetajaile eesti keelt õpetada, ei raatsinud sellestki loobuda. Tuleb ka tunnistada, et olen loomult üsna vilets tööaja kavandaja ning veelgi halvem ümberlülituja. Ning üks ole ju inimlik otsida ja leida endale vabandusi nagu, aga mul oli ikkagi ka kaks last, väitekiri tuleb ju ometi ükskord ära lõpetada jms.

Huvitavamaiks uurimuslikeks teemakäsitlusteks pean PTUI päevilt kogu sektori osavõtul arendatud sõnavaraproblemaatikat – õpikute ja õpilaste sõnavarast võimaliku käsitusmetoodikani – ja emakeeleharjutuste ja ülesannete süsteemi. Kui esimese teema kohta on ilmunud päris hulganisti kirjutisi, siis teise kohta on avaldatut napilt (valminud käsikiri koos suurema osaga kogutud-läbitöötatud materjalist varastati).

- **Ehk midagi ka väljastpoolt otseseid tööülesandeid? Mis siin on rõõmu valmistanud, mis kurvaks teinud?**

Kui toredate ja energiliste inimestega suhelda, siis kiputakse paratamatult pakkuma mitmesuguseid kõrvalülesandeid, mis on sedavõrd

huvitavad, et ei raatsi kaasa löömata olla. Näiteks osalemine üleriigilise õpioskuste võistluse korraldamisel – nuputada ülesandeid, näha nende lahendamisel 6. klassi tüdrukute-poiste õhinat ja õpetajate närveldavat kaasaelamist jne. Rõõmu valmistab suhtlemine kunagiste õpilastega või kui jõulude ajal saabub kaart kellelki, kellest ammu pole midagi kuulnud, või sünnipäevahommikul õnnitleb telefonitsi mõni endine üliõpilane, kes polnud kaugeltki mitte paipoiss.

Vist küll igapäev tekib vahel, kas või õhtuti uinumise eel mingisuguseid uitmõtteid, kavatsusi, unistusi. Mõni neist jääb pikemaks ajaks tüütama, realiseerimist nõudma. Suur väärtus on see, kui õnnestub midagi käima lükata ja idee teostub, olgu siis kordasaatjaks kes tahes. Tähtis pole tunnustus, mis mõnikord lausa koormav, vaid kordaminek. Siiani tunnen heameelt, et omal ajal suutsin käima lükata Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi loomise. Viimastine rõõm seisneb selles, et teoks sai mõte tuua kogumike kaudu tänastele filoloogidele lähemale mõndagi sajand tagasi sündinud keele- ja koolimeeste Nikolai Rummeli ja Johannes Valgma elutööst.

Kõige kavandatuga muidugi nii hästi ei lähe. See on siis, kui pole osanud või suutnud leida mõjukaid kaasalööjaid, kas tegijaid või rahastajaid. Ei saa nimetamata jätta ettevõtmist emakeeleõpetuse edendamiseks kutsekoolides ja sealsete õpilaste keelehuvi ja eneseteadvuse tõstmiseks. Mõte tekkis vestluses õpetajatega nende kutsepäeval. Saatsime näidisülesandeid, määrasime kindlaks päeva, palusime kirjas-tustelt auhindadeks raamatuid, koostasime magistrantidega ülesandeid, noored abilised nuputasid, mida muud huvitavat osavõtjaile pakkuda. Pöördusin toetuse saamiseks ka HTMi poole ja sain vastuse – eks tehke! Õnneks andis Tallinna ülikool ruumid, eksamikeskuse kutsehariduse osakond omalt poolt tänukirjad ja mõne auhinna. Tegimegi ära, ja kõik õnnestus. Osavõtjad olid rahul ja soovisid ürituse jätkumist. Kuid paraku ei piisanud üksiküritajal oskust ega jõudu kaasa tõmmata uusi korraldajaid ega leida materiaalseid abistajaid. Kõik jäi sinnapaika.

Ja veel on paar asja, mida ma emakeeledidaktikuna oleksin pidanud vähemalt käima vedama ja millega toimetulematus mind siiani väga nukraks teeb. Kui tegusa matemaatika meetoodika kabineti olid loonud nii Tartu ülikool kui ka Tallinna pedagoogikaülikool, siis eesti keele kui emakeele meetoodika kabinet ei suutnud pärast VÕTi (õpetajate täiendusinstituudi) likvideerimist mitte kusagil jalgu alla saada. Hoolimata sellest, et mitte kuskil maailmas – vastandina matemaatikale – sellist üksust polnud ega saanudki olla. Praegu on õnneks taas tärganud nõrk

lootus, et Krista Kerge juhitud Emakeeleõpetuse Infokeskus suudab ajapikku seda lünka täita. Kuid kahju on vahepeal kaotsi läinud ajast ja mõnest olulistest säilitamata materjalist.

Hinge peale on jäänud teinegi, kahel korral üsna realistlikult visandatud kavani jõudnud üritus – asjalik ja emakeeledidaktika kõiki tahke hõlmav käsiraamat, mis oma ulatuse ja probleemide rohkuse tõttu nõudnuks kollektiivset pühendumist. Pedagoogika uurimise instituudi päevil takistas plaanitu kallale asumist kõigi sektoriliikmete seotus õppevara loomise ja muudegi pakilisemana näivate ülesannetega. Kui töötasin pedagoogikaülikoolis emakeeledidaktikuna, tärkas taas väike lootus olulisemad peatükid katta stuudiumitöödega, kuid suutlikkust meelitada piisavalt tudengeid valima oma pedagoogilisteks lõputöödeks ja magistriväitekirjadeks selleks sobivaid teemasid jäi napiks.

- **Said just 80 aasta vanuseks, ent ometi pead veel loenguid, osaled terminoloogiakomisjoni töös ning toimetad raamatuid. Kas sa ei tahaks natuke hoogu maha võtta?**

Kõiki neid tegevusi mitmuses nimetada on suur liialdus. Möödunud aastasse langes tõepoolest mõne käsikirja toimetamine, aga kaks neist olid ÜPUI konverentsikogumikud, s.t eelkõige tegevõpetajate kirjutised, ja siin oli ju loomulik, et keegi n-õ omainimestest sageli viimasel minutil saabuvald käsikirju korrastada-ühtlustada püüdis. Ja mõne loengu tudengitele ja teaduskeelest huvitatuile pidasin ka. Kuid suurem hoog on ammu maha võetud. Aga kui enam mitte millegi seesugusega, mis varem oma osa nõudnud ja samas kõitnud, ei tegele, siis läheb inimene päris rooste. Ning mis rooste rauale teeb, on igapäevane teada.

- **Millised tööd on sul praegu käsil ja lähiajal kavas?**

Ega ma suurt kavandada enam söanda. Aga sinu äsja mainitud tegevus haridusoskussõnade korrastamisel on valdkond, kus ammu „hamba verele sain” ja millesse suhtun praegu ehk kõige tõsisemalt. Ajame mõne entusiastiga üksteist kõvasti taga, ja ehkki see tundub vahel täiesti võimatu olevat, loodame salamisi mõne aasta jooksul sõnastiku käsikirja lauale panna. Paar mõtet ringleb veel peas, aga neist ei tahaks enne rääkida, kui vähemalt algus tehtud.

Küsitlenud
Annika Kilgi

K r o o n i k a

- - - - -

19.01–21.01 toimus Kirjastuste Liidu korraldatav, järjekorras juba teine tõlkeseminar. Esimesel päeval Tallinna ülikoolis pidas Mart Velsker ettekande teemal „Kas Baudelaire on eesti kirjanik? Algupärandi ja tõlke vahekorid eesti kirjandusloos”, Tiina Leemets andis ülevaate õigekirjareeglite uuematest muutustest ning osutas tõlgete sagedasimate keeleprobleemidele. Anu Saluäär rääkis Põhjamaadest ja Eestist, Jüri Talvet pidas ettekande teemal „Tõlkimine: kas antropofaagia või sümbioos?”, Kersti Unt kõneles perioodikirjanduse tõlkimisest viktooriaanliku kirjanduse näitel, Mele Pesti ja Leenu Nigu rääkisid teemal „Derringer ja improsamba ehk Kuidas me „Jumala linna” tõlkisime”. Teisel seminaripäeval tehti eesti keele instituudis praktilisi töid.

21.01 pidas Eesti Keelenõukogu Tallinnas Swissõtellis keelefoorumi. Foorumi põhisisuks oli tutvustada „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010” elluviimise seiret aastate 2007–2008 kohta. Eesti Keelenõukogu annab seirest ülevaate iga kahe aasta järel. Foorumi avasõnad ütles president Toomas Hendrik Ilves. Ettekannetega esinesid haridusminister Tõnis Lukas, keelenõukogu esimees Birute Klaas, Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse juhataja Pirkko Nuolijärvi ja Aavo Kokk. Päeva lõpetuseks peeti maha kaks keeleteemalist diskussiooni. Urmas Sutrop juhtis keele ja majanduse seoste keskenduvat arutelu ning Martin Ehala juhitud diskussioonil räägiti keelest ja koolist.

23.01 korraldasid eesti keele instituut ja Fenno-Ugria asutus seminari „Finiitsus ja mittefiniitsus soome-ugri keeltes sünkroonia, diakroonia ja erinevate keeletasandite aspektist”. Ettekannetega esinesid Kristiina Ross, Pille Penjam, Iris Metsmägi, Jaakko Leino, Östen Dahl, Tatjana Agranat, Renate Pajusalu, Heili Orav, Ilona Tragel, Liina Lindström, Sven-Erik Soosaar, Heete Sakhai ja Anne Tamm.

29.–30. 01 toimus Tallinnas keele- ja kultuuriseminar „Eestisse! Eestis! Eestis!”. Seminar oli mõeldud eelkõige välisüliõpilastele ning seal esinesid eesti keelt õppivad üliõpilased üle maailma. Seminaril osales

ligi 70 inimest – neist 40 välismaalast. Külalisi tuli kõige enam Soomest ja Ungarist, esindatud olid teiste hulgas ka Jaapan ning USA. Seminar korraldati Eesti Keele ja Kultuuri Akadeemilise Välisõppe Programmi raames koostöös välisõppe nõukogu, Eesti Instituudi, Tallinna ja Tartu ülikooli esindajatega.

29.01 peeti eesti keele instituudis Emakeele Seltsi ettekandekoosolekut, mis oli pühendatud filoloogiadoktor Helmi Neetari 75. juubelisünnipäevale. Juubilar kõneles avaettekandes ajaloolisest teabest sõnaraamatus, Urmas Sutrop rääkis teemal „Metsapool“, Vilja Oja tutvustas oma ettekandes kolleeg Helmi Neetari teadlaseteed.

19.02 toimus Tartus Emakeele Seltsi ettekandekoosolek teemal „Eesti keele omandamine teise keelena“. Ettekannetega esinesid Anna Verschik, kes kõneles retseptiivsest mitmekeelsusest, Raili Pooli ettekanne keskendus täis- ja osasihitise kasutamisele suulises ja kirjalikus õppijakeeles ning Pille Eslon kõneles käändevormide kasutuseelistest õppijakeeles.

12.03 korraldas Eesti Filoloogia Teaduslik Üliõpilasselts Tallinna ülikoolis emakeelepäeva üliõpilaskonverentsi. Päeva juhatas sisse traditsiooniline etteütluse kirjutamise võistlus, sellele järgnes samuti juba traditsiooniline üliõpilaskonverents, raamatu „Noored filoloogid. Emakeelepäev täis tarkuseteri“ esitlus ning Jakob Prantsu stipendiumite üleandmine.